

ΔΙΔΑΚΤΙΚΟ ΥΛΙΚΟ

ΦΕΜΙΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΜΑΡΞΙΣΜΟΣ: ΠΕΝΤΕ ΚΛΑΣΣΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ.

Κείμενο 3

Ο ΑΤΥΧΟΣ ΓΑΜΟΣ ΤΟΥ ΜΑΡΞΙΣΜΟΥ ΜΕ ΤΟ ΦΕΜΙΝΙΣΜΟ: ΓΙΑ ΜΙΑ ΠΙΟ ΠΡΟΟΔΕΥΤΙΚΗ ΕΝΩΣΗ

Της **Heidi I. Hartmann**

1979, 'The Unhappy Marriage of Marxism and Feminism:
Towards a more Progressive Union', *Capital and Class*,
No 8 pp. 1-33.

Η μετάφραση του κειμένου έγινε από τις Ντίνα Βαΐου, Ζωή Γεωργίου και
Μαρία Στρατηγάκη τη δεκαετία του 1980.

Την τεχνική επεξεργασία του κειμένου έκανε η Σίσσυ Βωβού στο πλαίσιο του
προγράμματος Σπουδών Φύλου και Ισότητας.

Εργαστήριο Σπουδών Φύλου και Ισότητας

Λ. Συγγρού 134, 1^{ος} όροφος, 17671 Αθήνα, τηλ. 210 9210177-8, fax 210 9210178
<http://www.genderpanteion.gr>, e-mail: gender@panteion.gr

HARTMANN

Το παρόν άρθρο υποστηρίζει ότι η σχέση του μαρξισμού με το φεμινισμό ήταν άنيση σε όλες τις μορφές που πήρε μέχρι τώρα. Τόσο η μαρξιστική μέθοδος όσο και η φεμινιστική ανάλυση είναι απαραίτητες για την κατανόηση των καπιταλιστικών κοινωνιών και της θέσης των γυναικών σ' αυτές. Όμως στην πράξη ο φεμινισμός υποβαθμίζεται συστηματικά. Το άρθρο αποτελεί πρόκληση τόσο για τις μαρξιστικές όσο και για τις ριζοσπαστικές φεμινιστικές αναλύσεις γύρω από το "γυναικείο ζήτημα". Υποστηρίζει ότι αυτό που πρέπει να μελετηθεί είναι ο συνδυασμός πατριαρχίας και καπιταλισμού. Πρόκειται για άρθρο το οποίο ελπίζουμε ότι θα προκαλέσει έντονες συζητήσεις.

Ο "γάμος" του μαρξισμού με το φεμινισμό έγινε έτσι όπως το εθιμικό αγγλικό δίκαιο περιγράφει το γάμο του άνδρα με τη γυναίκα: ο μαρξισμός και ο φεμινισμός γίνονται ένα, και αυτό το ένα είναι ο μαρξισμός (1). Οι πρόσφατες προσπάθειες σύνθεσης του μαρξισμού με το φεμινισμό δεν ικανοποιούν εμάς τι φεμινίστριες γιατί υποτάσσουν το φεμινιστικό αγώνα στον "ευρύτερο" αγώνα κατά του κεφαλαίου. Και για να προχωρήσουμε στην παρομοίωσή μας, χρειαζόμαστε είτε έναν υγιέστερο γάμο, είτε ένα διαζύγιο.

Οι ανισότητες σ' αυτό το γάμο, όπως στα περισσότερα κοινωνικά φαινόμενα, δεν είναι τυχαίες. Πολλοί μαρξιστές υποστηρίζουν συνήθως ότι ο φεμινισμός είναι, στην καλύτερη περίπτωση, λιγότερο σημαντικός από τις ταξικές συγκρούσεις και στη χειρότερη διχαστικός για την εργατική τάξη. Αυτή η πολιτική στάση παράγει μια ανάλυση όπου ο φεμινισμός αφομοιώνεται στον ταξικό αγώνα. Ακόμα, η αναλυτική δύναμη του μαρξισμού σε ότι αφορά το κεφάλαιο αποκρύπτει την αδυναμία του να αναλύσει το σεξισμό. Θα υποστηρίξουμε εδώ, ότι ενώ η μαρξιστική ανάλυση βοηθάει να κατανοήσουμε σε βάθος τους νόμους της ιστορικής εξέλιξης και ιδιαίτερα του κεφαλαίου, οι αναλυτικές κατηγορίες του μαρξισμού δεν έχουν φύλο. Μόνο μια ιδιαίτερη φεμινιστική ανάλυση αναδεικνύει το συστημικό χαρακτήρα των σχέσεων ανάμεσα στους άνδρες και τις γυναίκες. Όμως, η φεμινιστική ανάλυση από μόνη της είναι ανεπαρκής, γιατί δεν παίρνει υπόψιν της την ιστορία και δεν είναι αρκετά υλιστική. Αν θέλουμε να μελετήσουμε την ανάπτυξη των δυτικών καπιταλιστικών κοινωνιών και τον προορισμό των γυναικών σ' αυτές, θα πρέπει να στηριχθούμε τόσο στη μαρξιστική ανάλυση, ιδιαίτερα στην ιστορική και υλιστική της μέθοδο, όσο και στη φεμινιστική ανάλυση, ιδιαίτερα στη θεώρηση της πατριαρχίας ως μιας κοινωνικής και ιστορικής δομής. Σ' αυτό το άρθρο προτείνουμε μια νέα κατεύθυνση μαρξιστικής φεμινιστικής ανάλυσης.

Στο πρώτο μέρος της συζήτησής μας εξετάζουμε μερικές μαρξιστικές προσεγγίσεις του "γυναικείου ζητήματος". Στη συνέχεια, στο δεύτερο μέρος, στρεφόμαστε στις αναλύσεις των ριζοσπαστριών φεμινιστριών. Αφού εντοπίσουμε τα όρια των ριζοσπαστικών φεμινιστικών ορισμών της πατριαρχίας, προτείνουμε το δικό μας ορισμό. Στο τρίτο μέρος, θα προσπαθήσουμε να χρησιμοποιήσουμε τα ισχυρά σημεία του μαρξισμού και του φεμινισμού για να μιλήσουμε τόσο για την εξέλιξη των καπιταλιστικών κοινωνιών όσο και για τη σημερινή κατάσταση των γυναικών. Επιχειρούμε να

χρησιμοποιήσουμε τη μαρξιστική μεθοδολογία στην ανάλυση φεμινιστικών στόχων, με σκοπό να ξεπεράσουμε τις αδυναμίες κάποιων πρόσφατων σοσιαλιστικών φεμινιστικών αναλύσεων και να προτείνουμε μια πιο ολοκληρωμένη ανάλυση της σημερινής κοινωνικοοικονομικής κατάστασης. Υποστηρίζουμε ότι η υλιστική ανάλυση αποδεικνύει πως η πατριαρχία δεν υπάρχει μόνο στην ψυχική σφαίρα, αλλά αποτελεί και κοινωνική και οικονομική δομή. Πιστεύουμε ότι η κοινωνία μας μπορεί να μελετηθεί καλύτερα αν αναγνωρισθεί ότι είναι οργανωμένη τόσο με καπιταλιστικό όσο και με πατριαρχικό τρόπο. Παρόλο που διακρίνουμε αντιθέσεις ανάμεσα στα συμφέροντα της πατριαρχίας και του καπιταλισμού, υποστηρίζουμε ότι η συσσώρευση του κεφαλαίου προσαρμόζεται στην πατριαρχική κοινωνική δομή αλλά και βοηθάει τη διαιώνισή της. Σ' αυτό το πλαίσιο πιστεύουμε ότι η σεξιστική ιδεολογία έχει αποκτήσει σήμερα μια ιδιαίτερη καπιταλιστική μορφή που υποδηλώνει έναν τρόπο με τον οποίο οι πατριαρχικές σχέσεις τείνουν να υποστηρίξουν τον καπιταλισμό. Ισχυριζόμαστε συνοπτικά ότι έχει αναπτυχθεί μια συνεργασία ανάμεσα στην πατριαρχία και τον καπιταλισμό.

Στο τέταρτο και τελευταίο μέρος, υποστηρίζουμε ότι οι σχέσεις του μαρξισμού και του φεμινισμού στο *πολιτικό* επίπεδο είναι εκείνες που ευθύνονται για την κυριαρχία του μαρξισμού στις αντιλήψεις της αριστεράς γύρω από το "γυναικείο ζήτημα". Μια πιο προοδευτική ένωση του μαρξισμού με το φεμινισμό, απαιτεί όχι μόνο καλύτερη κατανόηση των σχέσεων ανάμεσα στις τάξεις και τα φύλα, αλλά ακόμα και αντικατάσταση της κυριαρχίας και της υποτέλειας από μια ισότιμη συμμαχία στην πολιτική της αριστεράς.

I. Ο ΜΑΡΞΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΤΟ ΓΥΝΑΙΚΕΙΟ ΖΗΤΗΜΑ

Το "γυναικείο ζήτημα" δεν ταυτίστηκε ποτέ με το "φεμινιστικό ζήτημα". Το φεμινιστικό ζήτημα επικεντρώνεται στις αιτίες της φυλετικής ανισότητας ανάμεσα σε γυναίκες και άνδρες και της ανδρικής κυριαρχίας πάνω στις γυναίκες. Οι περισσότερες μαρξιστικές αναλύσεις για τη θέση των γυναικών έχουν ως αντικείμενο τη σχέση των γυναικών με το οικονομικό σύστημα και όχι τη σχέση τους με τους άνδρες. Θεωρούν, όπως είναι φανερό, ότι η δεύτερη εξηγείται μέσα από την ανάλυση της πρώτης. Η μαρξιστική ανάλυση του γυναικείου ζητήματος έχει πάρει τρεις κύριες μορφές. Όλες εξετάζουν την καταπίεση των γυναικών μέσα από τη σχέση τους (ή μη) με την παραγωγή. Ορίζοντας τις γυναίκες ως μέρος της εργατικής τάξης, οι αναλύσεις αυτές υποτάσσουν συστηματικά τη σχέση των γυναικών με τους άνδρες στη σχέση της εργατικής τάξης με το κεφάλαιο. Κατ' αρχήν, οι κλασικοί του μαρξισμού περιλαμβανομένων των Μαρξ, Ένγκελς, Κάουτσκι και Λένιν, πίστευαν ότι ο καπιταλισμός θα έσυρε όλες τις γυναίκες στη μισθωτή εργασία και θεωρούσαν ότι αυτή η διαδικασία θα ανέτρεπε τον κατά φύλα καταμερισμό της εργασίας. Δεύτερον, ορισμένοι σύγχρονοι μαρξιστές περιέλαβαν τις γυναίκες στην ανάλυση της "καθημερινής ζωής" στον καπιταλισμό. Σύμφωνα με αυτή την άποψη, όλες οι όψεις της ζωής μας αναπαράγουν το καπιταλιστικό σύστημα και όλες και όλοι εργαζόμαστε γι' αυτό το σύστημα. Και τρίτον, κάποιες μαρξιστικές φεμινιστικές απόψεις επικεντρώθηκαν στην οικιακή εργασία και στη σχέση της με το κεφάλαιο. Μερικές μάλιστα υποστήριξαν ότι η οικιακή

εργασία παράγει υπεραξία και οι νοικοκυρές δουλεύουν άμεσα για τους καπιταλιστές. Θα εξετάσουμε με τη σειρά αυτές τις τρεις προσεγγίσεις.

Ο Ένγκελς στην *Καταγωγή της οικογένειας, της ιδιωτικής ιδιοκτησίας και του Κράτους*, αναγνώρισε την κατώτερη θέση των γυναικών και την απέδωσε στο θεσμό της ατομικής ιδιοκτησίας (2). Στις αστικές οικογένειες, κατά τον Ένγκελς, οι γυναίκες πρέπει να υπηρετούν τους αφέντες τους, να είναι μονογαμικές και να γεννούν τους μελλοντικούς κληρονόμους της περιουσίας. Στο προλεταριάτο οι γυναίκες δεν καταπιέζονται γιατί δεν υπάρχει ατομική ιδιοκτησία να μεταβιβασθεί. Ο Ένγκελς υποστήριξε στη συνέχεια, ότι η εξάπλωση της μισθωτής εργασίας κατέστρεψε τους μικροϊδιοκτήτες αγρότες και ενσωμάτωσε στο εργατικό δυναμικό, μαζί με τους άνδρες, τις γυναίκες και τα παιδιά. Έτσι, η εξουσία του άνδρα αρχηγού του νοικοκυριού υπονομεύθηκε και οι πατριαρχικές σχέσεις καταστράφηκαν (3).

Για τον Ένγκελς λοιπόν, το κλειδί της χειραφέτησης των γυναικών είναι η συμμετοχή τους στο εργατικό δυναμικό. Ο καπιταλισμός θα εξαφάνιζε τις διαφορές ανάμεσα στα φύλα και θα αντιμετώπιζε ολόκληρη την εργατική τάξη με ίσους όρους. Οι γυναίκες θα γίνονταν οικονομικά ανεξάρτητες από τους άνδρες και θα συμμετείχαν σε ισότιμη βάση μ' αυτούς στην πραγματοποίηση της προλεταριακής επανάστασης. Μετά την επανάσταση, όταν όλοι οι άνθρωποι θα εργάζονταν και θα είχε καταργηθεί η ατομική ιδιοκτησία, οι γυναίκες θα χειραφετούνταν από το κεφάλαιο όπως και από τους άνδρες. Οι μαρξιστές αναγνώριζαν τις δυσκολίες που προκαλούσε στις γυναίκες και στις οικογένειες η συμμετοχή των γυναικών στο εργατικό δυναμικό εφόσον ήταν υποχρεωμένες να κάνουν δύο δουλειές, την οικιακή και τη μισθωτή. Παρ' όλα αυτά έδιναν μικρότερη έμφαση στη συνεχιζόμενη υποταγή των γυναικών στο σπίτι απ' ότι στον προοδευτικό χαρακτήρα της "διάβρωσης" των πατριαρχικών σχέσεων από τον καπιταλισμό. Στο σοσιαλισμό, η οικιακή εργασία θα ήταν και αυτή συλλογική και οι γυναίκες θα απαλλάσσονταν από το διπλό φορτίο τους.

Οι πολιτικές προεκτάσεις της πρώτης αυτής μαρξιστικής προσέγγισης είναι σαφείς: η απελευθέρωση των γυναικών απαιτεί να γίνουν οι γυναίκες πρώτα μισθωτές εργάτριες όπως και οι άνδρες και στη συνέχεια να ενωθούν με αυτούς στον επαναστατικό αγώνα κατά του καπιταλισμού. Το κεφάλαιο και η ατομική ιδιοκτησία, κατά τους πρώτους μαρξιστές, ήταν η αιτία της ιδιαίτερης καταπίεσης των γυναικών όπως ακριβώς το κεφάλαιο ήταν η αιτία της εκμετάλλευσης της εργατικής τάξης γενικότερα.

Αν και γνώριζαν την αξιοθρήνητη κατάσταση των γυναικών στην εποχή τους, οι πρώτοι μαρξιστές δεν μπόρεσαν να εντοπίσουν τις *διαφορές* ανάμεσα στις εμπειρίες των ανδρών και των γυναικών στον καπιταλισμό. Δεν έδωσαν έμφαση στα φεμινιστικά ζητήματα, δηλαδή στο πώς και το γιατί οι γυναίκες καταπιέζονται ως γυναίκες. Ως εκ τούτου, δεν συνειδητοποίησαν ότι οι άνδρες έχουν κεκτημένα συμφέροντα από τη συνέχιση της υποταγής των γυναικών. Όπως υποστηρίζουμε στο τρίτο μέρος παρακάτω, οι άνδρες ωφελήθηκαν από το γεγονός ότι ήταν απαλλαγμένοι από τις οικιακές εργασίες, οι σύζυγοι και οι κόρες τους τους υπηρετούσαν, και εκείνοι καταλάμβαναν καλύτερες θέσεις στην αγορά εργασίας. Οι πατριαρχικές σχέσεις όπως δεν ήταν αταβιστικά κατάλοιπα που θα τα ξεπερνούσε γρήγορα ο καπιταλισμός, όπως ισχυρίζονταν οι πρώτοι μαρξιστές. Αντίθετα επιβίωσαν και αναπτύχθηκαν μαζί μ' αυτόν. Εφόσον λοιπόν το κεφάλαιο και η ατομική ιδιοκτησία δεν αποτελούν

την αιτία καταπίεσης των γυναικών ως *φύλο*, η κατάργησή τους από μόνη της δεν θα οδηγήσει στην κατάργηση της γυναικείας καταπίεσης.

Ίσως το πιο αντιπροσωπευτικό παράδειγμα της δεύτερης μαρξιστικής προσέγγισης, της σχολής της καθημερινής ζωής, είναι μια σειρά άρθρων του Έλι Ζαρέτσκι (Eli Zaretsky) στο *Socialist Revolution* (4). Ο Ζαρέτσκι συμφωνεί με τη φεμινιστική ανάλυση ότι ο σεξισμός δεν είναι ένα νέο φαινόμενο που παρήγαγε ο καπιταλισμός. Τονίζει όμως, ότι η ιδιαίτερη μορφή του, σήμερα, διαμορφώθηκε από το κεφάλαιο, και δίνει έμφαση στις διαφορετικές εμπειρίες των ανδρών και των γυναικών στον καπιταλισμό. Γράφοντας έναν αιώνα μετά τον Ένγκελς, όταν ο καπιταλισμός είχε ωριμάσει, ο Ζαρέτσκι τονίζει ότι ο καπιταλισμός δεν ενσωμάτωσε στο εργατικό δυναμικό όλες τις γυναίκες και τους άνδρες με ίσους όρους. Αντίθετα, το κεφάλαιο προκάλεσε το διαχωρισμό ανάμεσα στο σπίτι, την οικογένεια και την προσωπική ζωή από τη μια, και το χώρο της εργασίας από την άλλη (5).

Κατά τον Ζαρέτσκι, ο σεξισμός έγινε πιο έντονος στον καπιταλισμό εξαιτίας αυτού ακριβώς του διαχωρισμού ανάμεσα στη μισθωτή και την οικιακή εργασία. Ο αποκλεισμός των γυναικών από τη μισθωτή εργασία αύξησε την καταπίεσή τους. Ο Ζαρέτσκι υποστηρίζει ότι ενώ οι άνδρες καταπιέστηκαν επειδή υποχρεώθηκαν στη μισθωτή εργασία, οι γυναίκες καταπιέστηκαν γιατί αποκλείστηκαν απ' αυτήν. Ο αποκλεισμός τους από το εργατικό δυναμικό προκλήθηκε κυρίως από τον καπιταλισμό, επειδή αυτός δημιουργεί τη μισθωτή εργασία έξω από το σπίτι και ταυτόχρονα επιβάλλει στις γυναίκες να εργάζονται μέσα σ' αυτό για να αναπαράγουν τους μισθωτούς εργάτες που χρειάζεται το καπιταλιστικό σύστημα. Οι γυναίκες αναπαράγουν την εργατική δύναμη, προσφέρουν ψυχολογική υποστήριξη στους εργάτες και δημιουργούν μια νησίδα οικειότητας στο πέλαγος της αλλοτρίωσης. Σύμφωνα με τον Ζαρέτσκι, οι γυναίκες εργάζονται για το κεφάλαιο και όχι για τους άνδρες. Μόνο ο διαχωρισμός του σπιτιού από την εργασία και η ιδιωτικοποίηση της οικιακής εργασίας που προκάλεσε ο καπιταλισμός, δημιουργούν την εντύπωση ότι οι γυναίκες εργάζονται για τους άνδρες, ιδιωτικά, μέσα στο σπίτι. Η διαφορά ανάμεσα στην εντύπωση ότι οι γυναίκες εργάζονται για το κεφάλαιο, αποπροσανατόλισε τις ενέργειες του γυναικείου κινήματος. Οι γυναίκες πρέπει να αναγνωρίσουν ότι είναι και αυτές μέρος της εργατικής τάξης, ακόμα και όταν εργάζονται στο σπίτι. Κατά τον Ζαρέτσκι, "η νοικοκυρά μαζί με τον προλετάριο, αναδείχθηκαν ως τα δύο χαρακτηριστικά είδη εργαζομένων στην ανεπτυγμένη καπιταλιστική κοινωνία" (6). Ο κατακερματισμός της ζωής τους καταπιέζει και τον σύζυγο-προλετάριο και τη σύζυγο-νοικοκυρά. Μόνο ένας επαναπροσδιορισμός της έννοιας της "παραγωγής" που θα περιλάμβανε την εργασία των γυναικών στο σπίτι καθώς και όλες τις κοινωνικά απαραίτητες δραστηριότητες, θα επέτρεπε στους σοσιαλιστές να αγωνισθούν για μια κοινωνία χωρίς αυτόν τον καταστροφικό διαχωρισμό. Κατά τον Ζαρέτσκι, άνδρες και γυναίκες μαζί (ή χώρια) θα πρέπει να αγωνισθούν για να ενώσουν ξανά τις χωρισμένες σφαίρες της ζωής τους, να δημιουργήσουν έναν ανθρώπινο σοσιαλισμό όπου θα ικανοποιούνται όλες οι ιδιωτικές και οι δημόσιες ανάγκες. Αναγνωρίζοντας τον καπιταλισμό ως τη ρίζα των προβλημάτων τους, οι άνδρες και οι γυναίκες θα συγκρουσθούν με το κεφάλαιο και όχι μεταξύ τους. Εφόσον ο καπιταλισμός προκαλεί το διαχωρισμό της ιδιωτικής και της δημόσιας ζωής μας, το τέλος του θα σημάνει

και το τέλος αυτού του διαχωρισμού, θα επανασυνδέσει τα κομμάτια της ζωής μας και θα καταργήσει την καταπίεση ανδρών και γυναικών.

Η ανάλυση του Ζαρέτσκι οφείλει πολλά στο φεμινιστικό κίνημα, τελικά όμως υποστηρίζει τον επαναπροσανατολισμό του κινήματος. Ο Ζαρέτσκι αποδέχεται τη φεμινιστική άποψη ότι ο σεξισμός υπήρχε πριν από τον καπιταλισμό. Αποδέχεται επίσης σε μεγάλο βαθμό τη μαρξιστική φεμινιστική άποψη ότι η οικιακή εργασία είναι σημαντική για την αναπαραγωγή του κεφαλαίου. Αναγνωρίζει ότι η οικιακή εργασία είναι σκληρή εργασία, και δεν την υποτιμάει. Χρησιμοποιεί ακόμα τις έννοιες της ανδρικής υπεροχής και του σεξισμού. Όμως, τελικά, η ανάλυσή του βασίζεται στην έννοια του διαχωρισμού, στην έννοια της *διαίρεσης*, ως καρδιάς του προβλήματος, διαίρεσης που αποδίδεται στον καπιταλισμό. Όπως οι απόψεις για τη "συμπληρωματικότητα" στις αρχές του εικοστού αιώνα, θεωρούσαν ότι οι σφαίρες των ανδρών και των γυναικών ήταν συμπληρωματικές, ξεχωριστές αλλά εξ ίσου σημαντικές, έτσι και ο Ζαρέτσκι αρνείται σε μεγάλο βαθμό την ύπαρξη και τη σημασία της *ανισότητας* ανάμεσα σε άνδρες και γυναίκες. Δίνει έμφαση στη σχέση των γυναικών, της οικογένειας και της ιδιωτικής σφαίρας με τον καπιταλισμό. Επιπλέον, ακόμα κι αν ο καπιταλισμός δημιούργησε την ιδιωτική σφαίρα, όπως ισχυρίζεται ο Ζαρέτσκι, πώς συνέβη να είναι οι *γυναίκες* που εργάζονται σ' αυτήν και οι *άνδρες* να αποτελούν το εργατικό δυναμικό; Σίγουρα αυτό δεν μπορεί να εξηγηθεί χωρίς αναφορά στην πατριαρχία, στο σύστημα της κυριαρχίας των ανδρών πάνω στις γυναίκες. Κατά την άποψή μας, το πρόβλημα στην οικογένεια, την αγορά εργασίας, την οικονομία και την κοινωνία δεν είναι απλά ο καταμερισμός της εργασίας ανάμεσα σε άνδρες και γυναίκες αλλά ο καταμερισμός που τοποθετεί τους άνδρες σε ανώτερη και τις γυναίκες σε κατώτερη θέση.

Όπως ακριβώς ο Ένγκελς βλέπει την ατομική ιδιοκτησία ως την καπιταλιστική συμβολή στην καταπίεση των γυναικών, έτσι βλέπει την ιδιωτικότητα ο Ζαρέτσκι. Οι γυναίκες καταπιέζονται επειδή εργάζονται ιδιωτικά στο σπίτι. Ο Ζαρέτσκι και ο Ένγκελς αναπολούν με νοσταλγία την προβιομηχανική οικογένεια και κοινότητα, όπου άνδρες, γυναίκες, ενήλικες και παιδιά συμμετείχαν όλοι στην οικονομική δραστηριότητα που είχε επίκεντρο την οικογένεια και στη ζωή της κοινότητας. Ο ανθρωπίνος σοσιαλισμός του Ζαρέτσκι θα ξαναενώσει την οικογένεια και θα δημιουργήσει πάλι μια "ευτυχισμένη οικοτεχνία".

Ενώ υποστηρίζουμε ότι ο σοσιαλισμός *είναι* προς το συμφέρον και των ανδρών και των γυναικών, δεν είναι καθόλου σαφές ότι αγωνιζόμαστε όλες και όλοι για το ίδιο είδος "ανθρώπινου σοσιαλισμού", ότι αντιλαμβανόμαστε με τον ίδιο τρόπο τον αγώνα που χρειάζεται για να τον πετύχουμε ή ότι αποκλειστικά το κεφάλαιο είναι υπεύθυνο για τη σημερινή μας καταπίεση. Ο Ζαρέτσκι νομίζει ότι η εργασία των γυναικών *φαίνεται* ότι γίνεται για τους άνδρες, ενώ στην πραγματικότητα γίνεται για το κεφάλαιο. Αντίθετα, εμείς νομίζουμε ότι η εργασία των γυναικών στην οικογένεια γίνεται στην *πραγματικότητα* για τους άνδρες - αν και σίγουρα αναπαράγει και τον καπιταλισμό. Ο επαναπροσδιορισμός της έννοιας της "παραγωγής" μπορεί να μας βοηθήσει να σκεφτούμε για το είδος της κοινωνίας που θέλουμε να φτιάξουμε. Από τώρα όμως μέχρι τη δημιουργία της, ο αγώνας ανάμεσα σε

άνδρες και γυναίκες θα πρέπει να συνεχιστεί όπως άλλωστε και ο αγώνας κατά του κεφαλαίου.

Σύμφωνα με τις μαρξιστικές φεμινιστικές αναλύσεις που ασχολήθηκαν με την οικιακή εργασία, ο φεμινιστικός αγώνας υπάγεται στον αγώνα κατά του κεφαλαίου. Η θεωρητική ανάλυση της οικιακής εργασίας από τη Μαριαρόζα Ντάλα Κόστα (Mariarosa Dalla Costa) αποτελεί ανάλυση περισσότερο της σχέσης που έχει η οικιακή εργασία με το κεφάλαιο και του ρόλου της στην καπιταλιστική κοινωνία, παρά της σχέσης ανδρών και γυναικών όπως εμφανίζεται στην οικιακή εργασία (7). Παρ' όλα αυτά, η πολιτική θέση της Ντάλα Κόστα, ότι οι γυναίκες θα πρέπει να απαιτήσουν μισθό για τη νοικοκυρά, συνέβαλε σημαντικά στη συνειδητοποίηση των γυναικών που συμμετείχαν στο γυναικείο κίνημα γύρω από τη σημασία της οικιακής εργασίας. Το αίτημα συζητήθηκε και συνεχίζει ακόμα να συζητιέται σε γυναικείες ομάδες στις ΗΠΑ (8). Η Ντάλα Κόστα υποστηρίζει ότι οι γυναίκες στο σπίτι δεν παρέχουν μόνο βασικές υπηρεσίες στο κεφάλαιο αναπαράγοντας την εργατική δύναμη, αλλά με την εργασία αυτή παράγουν υπεραξία (9). Έτσι, βοήθησε πολύ στη συνειδητοποίηση της αριστεράς γύρω από τη σημασία της οικιακής εργασίας και προκάλεσε πολλές συζητήσεις για τη σχέση της οικιακής εργασίας με το κεφάλαιο (10).

Η Ντάλα Κόστα χρησιμοποιεί τη φεμινιστική άποψη ότι η οικιακή εργασία είναι πραγματική εργασία και ζητάει τη νομιμοποίησή της μέσα στον καπιταλισμό, υποστηρίζοντας ότι πρέπει να πληρώνεται. Οι γυναίκες θα έπρεπε μάλλον να απαιτήσουν μισθό για τη νοικοκυρά παρά να εξαναγκασθούν να συμμετάσχουν στο παραδοσιακό εργατικό δυναμικό, όπου με το "διπλό ωράριο" θα συνεχίζουν να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους στο κεφάλαιο, τόσο με την απλήρωτη όσο και με την πληρωμένη εργασία τους. Η Ντάλα Κόστα ισχυρίζεται ότι αν οι γυναίκες πληρώνονται για το νοικοκυριό, θα μπορούσαν να οργανώσουν συλλογικά την οικιακή εργασία και να παρέχουν στο επίπεδο της κοινότητας, φροντίδα για παιδιά, προετοιμασία φαγητού κ.λπ. Η απαίτηση του μισθού και η απόκτησή του, θα τις συνειδητοποιούσε για τη σπουδαιότητα της εργασίας τους. Θα καταλάβαιναν την *κοινωνική* σημασία της και την αναγκαιότητά της για τα άτομα, πράγμα που είναι απαραίτητο πρώτο βήμα για τη συνολική κοινωνική αλλαγή.

Η Ντάλα Κόστα υποστηρίζει ότι η κοινωνική σημασία της οικιακής εργασίας είναι η αναγκαιότητά της για το κεφάλαιο. Σ' αυτό το σημείο βρίσκεται η στρατηγική σημασία των γυναικών. Με την απαίτηση του μισθού για τη νοικοκυρά και με την άρνηση της συμμετοχής τους στην αγορά εργασίας, οι γυναίκες μπορούν να ηγηθούν στον αγώνα κατά του κεφαλαίου. Οι γυναικείες οργανώσεις στις κοινότητες μπορούν να γίνουν ανατρεπτικές για το κεφάλαιο και να βάλουν τις βάσεις όχι μόνο για αντίσταση στις αυθαιρεσίες του κεφαλαίου, αλλά ακόμα και για τη δημιουργία μιας νέας κοινωνίας.

Η Ντάλα Κόστα αναγνωρίζει ότι οι άνδρες θα αντισταθούν στην απελευθέρωση των γυναικών (πράγμα που θα συμβεί όταν αυτές οργανωθούν σε δικές τους ομάδες). Τότε, οι γυναίκες θα αναγκασθούν να αγωνισθούν εναντίον των ανδρών, αλλά αυτός ο αγώνας είναι δευτερεύων και πρέπει να κατευθυνθεί έτσι ώστε να οδηγεί και αυτός στον απώτερο στόχο, το σοσιαλισμό. Για τη Ντάλα Κόστα οι γυναικείοι αγώνες είναι επαναστατικοί, όχι γιατί είναι φεμινιστικοί, αλλά γιατί είναι αντικαπιταλιστικοί. Η Ντάλα Κόστα

βρίσκει για το γυναικείο αγώνα μια θέση στην επανάσταση, θεωρώντας τις γυναίκες παραγωγούς υπεραξίας και ως εκ τούτου μέρος της εργατικής τάξης. Αυτό νομιμοποιεί την πολιτική δραστηριότητα των γυναικών (11).

Το γυναικείο κίνημα δεν αμφέβαλε ποτέ για τη σπουδαιότητα του γυναικείου αγώνα επειδή για τις φεμινίστριες *στόχος* είναι η απελευθέρωση των γυναικών που μπορεί να επιτευχθεί μόνο με τους αγώνες τους. Η συμβολή της Ντάλα Κόστα αποτέλεσε ένα σημαντικό βήμα στην κατανόηση της κοινωνικής φύσης της οικιακής εργασίας. Όπως όμως και οι άλλες μαρξιστικές προσεγγίσεις που εξετάζονται εδώ, η προσέγγιση αυτή επικεντρώνεται στο κεφάλαιο - και όχι στις σχέσεις ανάμεσα στους άνδρες και τις γυναίκες. Η πολύ πειστική ανάλυσή της για τον τρόπο που το καπιταλιστικό σύστημα μας υποβαθμίζει και για το σημαντικό και ίσως στρατηγικό ρόλο της γυναικείας εργασίας σ' αυτό, επισκιάζει το γεγονός ότι οι άνδρες και οι γυναίκες έχουν διαφορετικά συμφέροντα, στόχους και στρατηγικές. Ο λόγος του φεμινισμού είναι παρών στα κείμενα της Ντάλα Κόστα (καταπίεση των γυναικών, αγώνας ενάντια στους άνδρες), αλλά όχι και το κεντρικό σημείο του φεμινισμού. Αν συνέβαινε αυτό, η Ντάλα Κόστα θα υποστήριζε ίσως, για παράδειγμα, ότι η σημασία της οικιακής εργασίας ως κοινωνικής σχέσης έγκειται στον κρίσιμο ρόλο της για τη διαιώνιση της ανδρικής υπεροχής. Το γεγονός ότι οι γυναίκες κάνουν τις δουλειές του σπιτιού, εργαζόμενες για τους άνδρες, είναι πολύ σημαντικό για τη διαιώνιση της πατριαρχίας.

Ο Ένγκελς, ο Ζαρέτσκι και η Ντάλα Κόστα δεν καταφέρνουν να αναλύσουν ικανοποιητικά τη διαδικασία της εργασίας μέσα στην οικογένεια. Ποιος επωφελείται από την εργασία των γυναικών; Σίγουρα οι καπιταλιστές αλλά επίσης σίγουρα οι άνδρες που ως σύζυγοι και πατέρες δέχονται προσωπικές υπηρεσίες μέσα στο σπίτι. Το περιεχόμενο και η έκταση αυτών των υπηρεσιών μπορούν να ποικίλουν ανάλογα με την τάξη, την εθνική ή φυλετική ομάδα, αλλά η αποδοχή τους υπάρχει παντού. Οι άνδρες έχουν ψηλότερο επίπεδο διαβίωσης από τις γυναίκες σε ό,τι αφορά την πολυτελή κατανάλωση, τον ελεύθερο χρόνο και τις προσωπικές υπηρεσίες (12). Μια υλιστική προσέγγιση δεν θα πρέπει να αγνοεί αυτό το κρίσιμο σημείο (15). Κατά συνέπεια οι άνδρες έχουν υλικό συμφέρον από τη συνεχιζόμενη καταπίεση των γυναικών. Μακροπρόθεσμα αυτό ίσως είναι "ψευδής συνείδηση", εφόσον η πλειοψηφία των ανδρών θα μπορούσε να επωφεληθεί από την κατάργηση της ιεραρχίας μέσα στην πατριαρχία. Βραχυπρόθεσμα όμως, αυτό σημαίνει έλεγχο της εργασίας άλλων ανθρώπων, από τον οποίο οι άνδρες είναι απρόθυμοι να παραιτηθούν εθελοντικά.

Ενώ η προσέγγιση των πρώτων μαρξιστών αγνόησε την οικιακή εργασία και τόνισε τη συμμετοχή των γυναικών στο εργατικό δυναμικό, οι δύο πιο πρόσφατες προσεγγίσεις δίνουν έμφαση στην οικιακή εργασία σε τέτοιο βαθμό που αγνοούν το σημερινό ρόλο των γυναικών στην αγορά εργασίας. Εντούτοις, όλες προσπαθούν να συμπεριλάβουν τις γυναίκες στην κατηγορία "εργατική τάξη" και να μελετήσουν την καταπίεση των γυναικών ως μια άλλη όψη της ταξικής καταπίεσης. Έτσι, δίνουν όλοι μικρά περιθώρια στο αντικείμενο της φεμινιστικής ανάλυσης, δηλ. στις σχέσεις ανάμεσα στις γυναίκες και τους άνδρες. Παρ' όλο που τα "προβλήματά" μας αναλύθηκαν με προσοχή, δεν κατανοήθηκαν σωστά. Το επίκεντρο της μαρξιστικής ανάλυσης

είναι οι ταξικές σχέσεις. Το αντικείμενο της μαρξιστικής ανάλυσης είναι η μελέτη των νόμων της εξέλιξης της καπιταλιστικής κοινωνίας. Ενώ πιστεύουμε ότι η μαρξιστική μεθοδολογία *μπορεί* να χρησιμεύσει στη διαμόρφωση φεμινιστικής στρατηγικής, οι μαρξιστικές φεμινιστικές προσεγγίσεις που αναφέρθηκαν παραπάνω σίγουρα δεν το κατορθώνουν. Ο μαρξισμός τους κυριαρχεί καθαρά πάνω στο φεμινισμό τους.

Όπως αναφέραμε ήδη, αυτό οφείλεται εν μέρει στις αναλυτικές δυνατότητες του ίδιου του μαρξισμού. Ο μαρξισμός είναι μια θεωρία της εξέλιξης της ταξικής κοινωνίας, της διαδικασίας συσσώρευσης στις καπιταλιστικές κοινωνίες, της αναπαραγωγής της ταξικής κυριαρχίας και της ανάπτυξης των αντιθέσεων και του ταξικού αγώνα. Οι καπιταλιστικές κοινωνίες καθοδηγούνται από τις απαιτήσεις της διαδικασίας συσσώρευσης, όπως περιληπτικά περιγράφεται από το γεγονός ότι η παραγωγή προσανατολίζεται στην ανταλλαγή, και όχι στη χρήση. Στο καπιταλιστικό σύστημα, η παραγωγή έχει σημασία μόνο στο βαθμό που συμβάλλει στη δημιουργία κερδών ενώ η αξία χρήσης των προϊόντων έχει μόνο δευτερεύουσα σημασία. Τα κέρδη προκύπτουν από τη δυνατότητα των καπιταλιστών να εκμεταλλεύονται την εργατική δύναμη και να πληρώνουν τους εργαζόμενους λιγότερο από την αξία του προϊόντος της εργασίας τους. Η συσσώρευση των κερδών αλλάζει συστηματικά την κοινωνική δομή όπως αλλάζει και τις σχέσεις παραγωγής. Ο εφεδρικός στρατός εργασίας, η απόλυτη φτώχεια μεγάλου αριθμού ανθρώπων και η μερική φτώχεια ακόμα μεγαλύτερου, αυτό το ανθρώπινο στίγμα για το κεφάλαιο, είναι παραπροϊόν της ίδιας της διαδικασίας συσσώρευσης. Από τη μεριά των καπιταλιστών, η αναπαραγωγή της εργατικής τάξης μπορεί να "ανατεθεί με ασφάλεια στην ίδια την εργατική τάξη" (14). Την ίδια στιγμή, το κεφάλαιο δημιουργεί μια ιδεολογία που αναπτύσσεται μαζί μ' αυτό, ιδεολογία ατομικισμού, ανταγωνισμού, κυριαρχίας, και στην εποχή μας μια ιδιαίτερη μορφή καταναλωτικής ιδεολογίας. Όποια και αν είναι η θεωρία της γένεσης της ιδεολογίας, θα πρέπει να παραδεχθούμε ότι αυτές είναι οι κυρίαρχες αξίες στις καπιταλιστικές κοινωνίες.

Ο μαρξισμός μάς επιτρέπει να καταλάβουμε πολλά πράγματα γύρω από τις καπιταλιστικές κοινωνίες: τη δομή της παραγωγής, τη δημιουργία μιας ιδιαίτερης δομής της απασχόλησης και τη φύση της κυρίαρχης ιδεολογίας. Η θεωρία του Μαρξ για την ανάπτυξη του καπιταλισμού είναι μια θεωρία σχηματισμού "κενών θέσεων". Ο Μαρξ πρόβλεψε, για παράδειγμα, τη διεύρυνση του προλεταριάτου και την κατάργηση της μικροαστικής τάξης. Με μεγαλύτερη ακρίβεια και λεπτομέρεια ο Μπρέιβμαν (Braverman) ανάμεσα σε άλλους, εξήγησε πώς δημιουργούνται οι "θέσεις" του υπαλλήλου και του εργαζόμενου στις υπηρεσίες στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές κοινωνίες (15). Όπως ακριβώς το κεφάλαιο δημιουργεί αυτές τις θέσεις ανεξάρτητα από τα άτομα που θα τις καταλάβουν, έτσι και οι κατηγορίες της μαρξιστικής ανάλυσης "τάξη", "εφεδρικός στρατός εργασίας", "μισθωτός εργάτης", δεν εξηγούν γιατί κάποιοι συγκεκριμένοι άνθρωποι καταλαμβάνουν συγκεκριμένες θέσεις. Δεν δίνουν καμιά ένδειξη γιατί οι *γυναίκες* είναι εκείνες που υποτάσσονται στους άνδρες μέσα και έξω από την οικογένεια και γιατί δεν συμβαίνει το αντίθετο. *Οι μαρξιστικές αναλυτικές κατηγορίες, όπως και το ίδιο το κεφάλαιο, δεν έχουν φύλο.* Οι κατηγορίες του μαρξισμού δεν μπορούν να

μας πουν ποιος θα καταλάβει τις "κενές θέσεις". Η μαρξιστική ανάλυση του γυναικείου ζητήματος πάσχει από αυτή τη βασική αδυναμία.

Για έναν πιο χρήσιμο Μαρξιστικό Φεμινισμό

Ο μαρξισμός είναι συγχρόνως και μια *μέθοδος* κοινωνικής ανάλυσης, η μέθοδος του ιστορικού διαλεκτικού υλισμού. Βάζοντας αυτή τη μέθοδο στην υπηρεσία του φεμινιστικού ζητήματος, η Τζούλιετ Μίτσελ (Juliet Mitchell) και η Σούλαμιτ Φάιερστόουν (Shulamith Firestone), δίνουν νέες κατευθύνσεις στον μαρξιστικό φεμινισμό. Η Μίτσελ λέει, νομίζουμε σωστά, ότι

"Δεν είναι η 'σχέση μας' με το σοσιαλισμό που θα 'πρεπε να αμφισβητήσουμε, είναι η χρήση του επιστημονικού σοσιαλισμού (αυτό που αποκαλούμε μαρξιστική μέθοδο) σαν αναλυτική μέθοδο για τη συγκεκριμένη φύση της καταπίεσής μας και του επαναστατικού μας ρόλου. Μια τέτοια μέθοδος πιστεύω πως χρειάζεται τόσο την κατανόηση του ριζοσπαστικού φεμινισμού, όσο ακριβώς και των προηγούμενων σοσιαλιστικών θεωριών". (16).

Όπως έγραψε ο Ένγκελς:

"Σύμφωνα με την υλιστική αντίληψη, το καθοριστικό στοιχείο της ιστορίας είναι σε τελευταία ανάλυση η παραγωγή και αναπαραγωγή της άμεσης ζωής. Αυτή όμως πάλι έχει διπλό χαρακτήρα. Από τη μία μεριά, η παραγωγή των μέσων συντήρησης, αντικειμένων για τη διατροφή, ρουχισμός, κατοικία, και των εργαλείων που χρειάζονται γι' αυτά. Από την άλλη μεριά η παραγωγή των ίδιων των ανθρώπων, η αναπαραγωγή του είδους. Οι κοινωνικοί θεσμοί μιας ορισμένης ιστορικής εποχής και χώρας όπου οι άνθρωποι καθορίζονται και από τα δύο είδη παραγωγής..." (17).

Η Μίτσελ προσπάθησε να κάνει αυτού του είδους την ανάλυση. Στο πρώτο της δοκίμιο *Γυναίκες: η πιο μακρόχρονη επανάσταση*, εξετάζει τόσο την αγορά εργασίας όσο και τις εργασίες αναπαραγωγής, τη σεξουαλικότητα και την ανατροφή των παιδιών (18).

Η ανάλυση δεν είναι απόλυτα πετυχημένη ίσως επειδή η Μίτσελ δεν θεωρεί όλη την εργασία των γυναικών ως παραγωγή. Μόνο η αμειβόμενη εργασία θεωρείται παραγωγή. Οι άλλοι τομείς εργασίας των γυναικών (που περιλαμβάνονται χοντρικά στην οικογένεια) θεωρούνται ιδεολογικοί. Η πατριαρχία, που οργανώνει σε μεγάλο βαθμό την αναπαραγωγή, τη σεξουαλικότητα και την ανατροφή των παιδιών, κατά τη Μίτσελ, δεν έχει υλική βάση. Η *Εποχή της Γυναίκας*, όπως ονομάζεται το βιβλίο που βασίστηκε σ' αυτό το δοκίμιο, επικεντρώνεται πολύ περισσότερο στην ανάλυση της αμειβόμενης εργασίας των γυναικών παρά στην ανάλυση της εργασίας τους μέσα στην οικογένεια. Το βιβλίο αναφέρεται περισσότερο στη σχέση των γυναικών με την εργασία τους για το κεφάλαιο, παρά στη σχέση τους με, και της εργασίας τους για, τους άνδρες. Είναι επηρεασμένο περισσότερο από το μαρξισμό παρά από το ριζοσπαστικό φεμινισμό. Σε μια επόμενη εργασία της, στο βιβλίο *Ψυχανάλυση και Φεμινισμός*, η Μίτσελ διερευνά έναν

ενδιαφέροντα τομέα για τη μελέτη των σχέσεων ανάμεσα σε γυναίκες και άντρες, δηλαδή τη διαμόρφωση διαφορετικών και προσδιορισμένων ως προς το φύλο προσωπικοτήτων από άνδρες και γυναίκες (19). Η Μίτσελ φαίνεται να λέει ότι η πατριαρχία λειτουργεί κυρίως στην ψυχολογική σφαίρα, όπου τα κορίτσια και τα αγόρια μαθαίνουν να είναι γυναίκες και άνδρες. Εδώ η Μίτσελ δίνει έμφαση στους τομείς που αρχικά υποτίμησε, στην αναπαραγωγή, στη σεξουαλικότητα και στην ανατροφή των παιδιών, τοποθετώντας τις όμως στη σφαίρα της ιδεολογίας. Έτσι συνεχίζεται η βασική αδυναμία της προηγούμενης ανάλυσης. Θεωρεί σαφώς την πατριαρχία ως τη βασική ιδεολογική δομή, όπως ακριβώς το κεφάλαιο είναι η βασική οικονομική δομή:

"σχηματοποιώντας... ασχολούμαστε... με δύο αυτόνομους τομείς: την οικονομική λειτουργία του καπιταλισμού και την ιδεολογική λειτουργία της πατριαρχίας" (20).

Αν και η Μίτσελ ασχολείται με το συνδυασμό τους, η ανάλυσή της έχει περιορισμένη χρησιμότητα γιατί δεν αποδίδει στην πατριαρχία υλική βάση μέσα από τη σχέση της εργατικής δύναμης ανδρών και γυναικών ούτε εντοπίζει τις υλικές πλευρές της διαδικασίας σχηματισμού της προσωπικότητας και της δημιουργίας των φύλων.

Η Σούλαμιτ Φάιερστόουν, συνδέει το μαρξισμό με το φεμινισμό χρησιμοποιώντας υλιστική προσέγγιση στην ανάλυση της πατριαρχίας (21). Η χρήση της υλιστικής ανάλυσης δεν είναι τόσο αμφιλεγόμενη όπως της Μίτσελ. Η διαλεκτική του φύλου, λέει, είναι η βασική ιστορική διαλεκτική και η υλική βάση της πατριαρχίας είναι η εργασία των γυναικών για την αναπαραγωγή του είδους. Δεν πρέπει να υπερτιμηθεί η σημασία της εργασίας της Φάιερστόουν όσον αφορά στη χρήση του μαρξισμού για την ανάλυση της θέσης των γυναικών και την απόδοση υλικής βάσης στην πατριαρχία. Πάσχει όμως από υπερβολική έμφαση στη βιολογία και στην αναπαραγωγή. Αυτό που πρέπει να καταλάβουμε είναι πως το βιολογικό φύλο (ένα βιολογικό χαρακτηριστικό) γίνεται κοινωνικό φύλο (ένα κοινωνικό φαινόμενο). Είναι απαραίτητο να τοποθετήσουμε το σύνολο της γυναικείας εργασίας στο κοινωνικό και ιστορικό της πλαίσιο και όχι να επικεντρωθούμε μόνο στην αναπαραγωγή. Αν και η εργασία της Φάιερστόουν προσφέρει μια νέα και φεμινιστική χρήση της μαρξιστικής μεθοδολογίας, η εμμονή της στην πρωταρχικότητα της κυριαρχίας των ανδρών πάνω στις γυναίκες, ως ακρογωνιαίου λίθου όλων των άλλων καταπιέσεων (της τάξης, της ηλικίας, της φυλής), εντάσσει το βιβλίο της περισσότερο στο ριζοσπαστικό φεμινισμό παρά στο μαρξιστικό φεμινισμό. Η εργασία της παραμένει μέχρι σήμερα, η πιο ολοκληρωμένη διατύπωση των ριζοσπαστικών φεμινιστικών θέσεων.

Το βιβλίο της Φάιερστόουν γρήγορα απορρίφθηκε από τους μαρξιστές. Ο Ζαρέτσκι, για παράδειγμα, το αποκαλεί "έκκληση για υποκειμενικότητα". Αλλά αυτό που οι γυναίκες βρήκαν περισσότερο ενδιαφέρον στο βιβλίο ήταν η ανάλυση της εξουσίας των ανδρών και η δικαιολογημένη οργή της Φάιερστόουν για την κατάσταση αυτή. Το κεφάλαιο για τον έρωτα ήταν και συνεχίζει ακόμα να είναι σημαντικό για την κατανόηση αυτής της εξουσίας. Δεν αναφέρεται μόνο στην "ανδρική ιδεολογία", που οι μαρξιστές κατανοούν απλά ως ένα θέμα στάσης, αλλά εκθέτει τις υποκειμενικές συνέπειες της εξουσίας των ανδρών, δηλαδή πώς ακριβώς αισθάνεσαι όταν ζεις σε πατριαρχία. "Το προσωπικό είναι πολιτικό" δεν είναι, όπως θα μπορούσε να

πει ο Ζαρέτσκι, έκκληση για υποκειμενικότητα, με σκοπό να αισθανθούμε καλύτερα: είναι μια απαίτηση να αναγνωρισθεί η ανδρική εξουσία και η γυναικεία υποταγή, ως κοινωνική και πολιτική πραγματικότητα.

II. ΡΙΖΟΣΠΑΣΤΙΚΟΣ ΦΕΜΙΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΑ

Η μεγάλη επίθεση του ριζοσπαστικού φεμινισμού κατευθύνθηκε στην τεκμηρίωση του σλόγκαν "το προσωπικό είναι πολιτικό". Η γυναικεία δυσαρέσκεια, υποστήριξε, δεν είναι νευρωτικό ξέσπασμα κάποιων απροσάρμοστων, αλλά απάντηση σε μια κοινωνική δομή όπου οι γυναίκες κυριαρχούνται συστηματικά, υφίστανται εκμετάλλευση και καταπιέζονται. Η κατώτερη θέση των γυναικών στην αγορά εργασίας, η ανδροκεντρική συναισθηματική δομή του αστικού γάμου, η χρησιμοποίηση των γυναικών στη διαφήμιση, η αποκαλούμενη νεύρωση της γυναικείας ιδιοσυγκρασίας - όπως εκλαϊκεύεται από την ακαδημαϊκή και κλινική ψυχολογία, όλες οι πλευρές της ζωής των γυναικών στην ανεπτυγμένη καπιταλιστική κοινωνία, μελετήθηκαν και αναλύθηκαν. Η ριζοσπαστική φεμινιστική βιβλιογραφία είναι τεράστια και δεν πρέπει να γίνονται βιαστικές περιλήψεις. Ταυτόχρονα επικεντρώνεται με συνέπεια στην ψυχολογία. Το κείμενο που συσπείρωσε τις ριζοσπάστριες φεμινίστριες της Νέας Υόρκης είναι "Η πολιτική του εγώ". "Το προσωπικό είναι πολιτικό" σημαίνει για τις ριζοσπάστριες φεμινίστριες ότι η πρωταρχική και βασική ταξική διαίρεση βρίσκεται ανάμεσα στα φύλα και ότι η κινητήρια δύναμη της ιστορίας είναι η δίψα των ανδρών για εξουσία και κυριαρχία πάνω στις γυναίκες, η διαλεκτική του φύλου (22).

Σ' αυτό το πλαίσιο η Φάιερστόουν αναθεώρησε τον Φρόιντ για να μελετήσει την εξέλιξη των αγοριών και των κοριτσιών σε άνδρες και γυναίκες με όρους εξουσίας (23). Οι ορισμοί της για τα "ανδρικά" και "γυναικεία" χαρακτηριστικά είναι τυπικοί στα ριζοσπαστικά φεμινιστικά κείμενα. Το αρσενικό αναζητά την εξουσία και την κυριαρχία. Έχει χαρακτηριστικά εγωκεντρισμού και ατομικισμού, ανταγωνισμού και πραγματισμού. Η σφαίρα της τεχνολογίας κατά την Φάιερστόουν είναι ανδρική. Το θηλυκό έχει χαρακτηριστικά φροντίδας, καλλιτεχνίας και φιλοσοφίας. Η σφαίρα της αισθητικής είναι γυναικεία.

Χωρίς αμφιβολία, η ιδέα ότι η σφαίρα της αισθητικής είναι γυναικεία, θα σκανδάλιζε τους αρχαίους Έλληνες. Εδώ βρίσκεται και το λάθος της ριζοσπαστικής φεμινιστικής ανάλυσης: η "διαλεκτική του φύλου" όπως την παρουσιάζουν οι ριζοσπάστριες φεμινίστριες προβάλλει τα "αρσενικά" και "θηλυκά" χαρακτηριστικά, που εμφανίζονται σήμερα, σε όλες τις ιστορικές περιόδους. Η ριζοσπαστική φεμινιστική ανάλυση είναι πιο ισχυρή όσον αφορά τη γνώση του παρόντος. Η πιο μεγάλη της αδυναμία βρίσκεται στην έμφαση που δίνει στην ψυχολογία, παραβλέποντας την ιστορία.

Η αιτία γι' αυτό δεν βρίσκεται μόνο στη ριζοσπαστική φεμινιστική μέθοδο αλλά και στη φύση της ίδιας της πατριαρχίας, που είναι μια εντυπωσιακά ευέλικτη μορφή κοινωνικής οργάνωσης. Οι ριζοσπάστριες φεμινίστριες χρησιμοποιούν τον όρο "πατριαρχία" αναφερόμενες σε ένα κοινωνικό σύστημα που χαρακτηρίζεται από την ανδρική κυριαρχία. Ο ορισμός της Κέιτ Μίλετ είναι κλασικός:

"η κοινωνίας μας... είναι πατριαρχία. Αυτό φαίνεται αμέσως αν αναλογισθούμε ότι ο στρατός, η βιομηχανία, η τεχνολογία, τα πανεπιστήμια, η επιστήμη, τα πολιτικά γραφεία, το πιστωτικό σύστημα, δηλαδή κάθε κέντρο εξουσίας στην κοινωνία, συμπεριλαμβανόμενης της κατασταλτικής αστυνομικής δύναμης, βρίσκεται ολοκληρωτικά σε ανδρικά χέρια" (24).

Ο ορισμός αυτός των ριζοσπαστριών φεμινιστριών, ισχύει για τις περισσότερες κοινωνίες που γνωρίζουμε και δεν μπορούμε να τις ξεχωρίσουμε. Η χρήση της ιστορίας περιορίζεται τυπικά στην εξεύρεση παραδειγμάτων ότι η πατριαρχία υπάρχει σε όλες τις εποχές, και σε όλους τους τόπους (25). Πριν από το γυναικείο κίνημα, τόσο οι μαρξιστές όσο και οι κλασικοί κοινωνικοί επιστήμονες αναφέρονταν στην πατριαρχία ως σύστημα σχέσεων ανάμεσα σε άνδρες. Αυτό αποτελούσε το πολιτικό και οικονομικό υπόβαθρο των φεουδαρχικών και ορισμένων προφεουδαρχικών κοινωνιών όπου η ιεραρχία είχε προκαθορισμένα χαρακτηριστικά. Οι καπιταλιστικές κοινωνίες θεωρήθηκαν από τους αστούς κοινωνικούς επιστήμονες αξιοκρατικές, γραφειοκρατικές και απρόσωπες. Οι μαρξιστές τις θεωρούν συστήματα ταξικής κυριαρχίας (26). Και οι δύο κατηγορίες επιστημόνων δεν θεωρούν ούτε τις ιστορικές πατριαρχικές κοινωνίες ούτε τις σύγχρονες καπιταλιστικές κοινωνίες, ως συστήματα σχέσεων ανάμεσα σε άνδρες τα οποία τους επιτρέπουν να κυριαρχούν πάνω στις γυναίκες.

Για έναν ορισμό της πατριαρχίας

Πρακτικά, μπορούμε να ορίσουμε την πατριαρχία ως ένα σύνολο κοινωνικών σχέσεων ανάμεσα σε άνδρες, σχέσεων με υλική βάση που, αν και ιεραρχικές, εγκαθιδρύουν ή δημιουργούν αλληλεξάρτηση και δυνατότητα να κυριαρχήσουν πάνω στις γυναίκες. Αν και η πατριαρχία είναι ιεραρχική, αφού άνδρες που ανήκουν σε διαφορετικές τάξεις, φυλές και εθνικότητες κατέχουν διαφορετική θέση σ' αυτήν, παρ' όλα αυτά βρίσκονται ενωμένοι σε μια κοινή σχέση κυριαρχίας πάνω στις γυναίκες. Για να διατηρήσουν αυτή την κυριαρχία, ο ένας εξαρτάται από τον άλλον. Οι ιεραρχίες "λειτουργούν" τουλάχιστον εν μέρει, γιατί δημιουργούν κεκτημένα συμφέροντα από την υπάρχουσα κατάσταση. Όσοι βρίσκονται στα ψηλότερα επίπεδα μπορούν να "εξαγοράσουν" αυτούς που βρίσκονται στα χαμηλότερα, προσφέροντάς τους εξουσία πάνω σε όσους βρίσκονται χαμηλότερα. Στην ιεραρχία της πατριαρχίας, όλοι οι άνδρες, σε οποιαδήποτε θέση κι αν βρίσκονται, εξαγοράζονται με την εξασφάλιση του ελέγχου τουλάχιστον μερικών γυναικών. Υπάρχουν ενδείξεις ότι η πατριαρχία καθιερώθηκε πρώτα σε κοινωνίες-κράτη όπου οι ανερχόμενοι άρχοντες έκαναν τους άνδρες στην κυριολεξία αρχηγούς των οικογενειών τους, επιβάλλοντας τον έλεγχο πάνω στις γυναίκες και τα παιδιά τους. Σε αντάλλαγμα οι άνδρες παραχώρησαν μέρος των πόρων των φυλών τους στους νέους άρχοντες (27). Παρά την υπάρχουσα ιεραρχική δομή, οι άνδρες εξαρτώνται ο ένας από τον άλλο για να διατηρήσουν τον έλεγχο των γυναικών.

Η υλική βάση της πατριαρχίας βρίσκεται κυρίως στον έλεγχο της γυναικείας εργατικής δύναμης από τους άνδρες. Οι άνδρες διατηρούν αυτό

τον έλεγχο αποκλείοντας τις γυναίκες από την πρόσβαση σε βασικές παραγωγικές πηγές (για παράδειγμα στις καπιταλιστικές κοινωνίες, στις δουλειές που εξασφαλίζουν τα προς το ζην) και περιορίζοντας τη γυναικεία σεξουαλικότητα (28). Ο μονογαμικός ετεροφυλόφιλος γάμος είναι ένας σχετικά πρόσφατος και αποτελεσματικός τρόπος που επιτρέπει στους άνδρες να ελέγχουν τους δύο αυτούς τομείς. Ο έλεγχος της πρόσβασης των γυναικών στους πόρους και ο έλεγχος της σεξουαλικότητάς τους στη συνέχεια, επιτρέπει στους άνδρες να ελέγχουν τη γυναικεία εργατική δύναμη με στόχο αφ' ενός την πολλαπλή προσωπική και σεξουαλική εξυπηρέτηση των ανδρών και αφ' ετέρου την ανατροφή των παιδιών. Οι υπηρεσίες που προσφέρουν οι γυναίκες στους άνδρες, απαλλάσσουντάς τους από πολλές δυσάρεστες δουλειές (όπως το καθάρισμα της τουαλέτας), γίνονται τόσο έξω όσο και μέσα στην οικογένεια. Στα παραδείγματα έξω από την οικογένεια, περιλαμβάνονται οι παρενοχλήσεις των εργαζομένων γυναικών και φοιτητριών από άνδρες εργοδότες και καθηγητές, όπως επίσης και η συνηθισμένη χρησιμοποίηση των γραμματέων για προσωπικά θελήματα, για να φτιάχνουν καφέ ή να δημιουργούν ένα "σεξουαλικό" περιβάλλον. Η ανατροφή των παιδιών (ανεξάρτητα από το αν η εργατική τους δύναμη παρέχει άμεσο όφελος στους πατέρες), είναι παρ' όλα αυτά μια απαραίτητη εργασία για τη διαίωνιση της πατριαρχίας ως συστήματος. Όπως ακριβώς η ταξική κοινωνία πρέπει να αναπαραχθεί με σχολεία, χώρους δουλειάς, καταναλωτικές συνήθειες κ.λπ., έτσι πρέπει να αναπαραχθούν και οι πατριαρχικές κοινωνικές σχέσεις. Στην κοινωνία μας, τα παιδιά ανατρέφονται κυρίως από τις γυναίκες, στο σπίτι. Οι γυναίκες ορίζονται κοινωνικά και θεωρούνται κατώτερες από τους άνδρες, ενώ εκείνοι εμφανίζονται ελάχιστα στην οικιακή σφαίρα. Τα παιδιά που ανατρέφονται έτσι, μαθαίνουν καλά τη θέση τους στην ιεραρχία των φύλων. Σ' αυτή τη διαδικασία κεντρικό ρόλο παίζουν, επίσης, οι χώροι έξω από το σπίτι, όπου μαθαίνονται οι πατριαρχικές συμπεριφορές, επιβάλλεται και ενισχύεται ακόμα περισσότερο η κατώτερη θέση των γυναικών: εκκλησία, σχολείο, αθλητισμός, λέσχες, συνδικάτα, στρατός, εργοστάσια, γραφεία, κέντρα υγείας, μέσα μαζικής ενημέρωσης κ.λπ.

Η υλική βάση της πατριαρχίας, λοιπόν, δεν στηρίζεται αποκλειστικά στην ανατροφή των παιδιών μέσα στην οικογένεια αλλά σε όλες τις κοινωνικές δομές που επιτρέπουν στους άνδρες να ελέγχουν την εργασία των γυναικών. Οι πλευρές των κοινωνικών δομών που διαιώνίζουν την πατριαρχία μπορούν να εντοπισθούν θεωρητικά και έτσι να διαχωρισθούν από τις άλλες. Η Γκέιλ Ρούμπιν (Gale Rubin) με τη χρήση των συστημάτων βιολογικού/κοινωνικού φύλου μας βοήθησε σημαντικά να εντοπίσουμε καλύτερα τα πατριαρχικά στοιχεία στις κοινωνικές δομές:

"το σύστημα βιολογικού/κοινωνικού φύλου είναι ένα σύνολο διευθετήσεων βάσει των οποίων μια κοινωνία μετατρέπει τη βιολογική σεξουαλικότητα σε προϊόν ανθρώπινης δραστηριότητας μέσα στο οποίο ικανοποιούνται αυτές οι νέες σεξουαλικές ανάγκες" (29).

Γεννιόμαστε με γυναικείο ή ανδρικό βιολογικό φύλο, αλλά γινόμαστε γυναίκες ή άνδρες, δηλαδή κοινωνικά προσδιορισμένα φύλα. Ο *τρόπος* που διαμορφωνόμαστε αποτελεί τη δεύτερη όψη του *τρόπου* παραγωγής για την

οποία έγραψε ο Ένγκελς "παραγωγή των ανθρώπινων όντων, διαιώνιση του είδους".

Ο τρόπος με τον οποίο οι άνθρωποι διαιωνίζουν το είδος είναι κοινωνικά προσδιορισμένοι. Για παράδειγμα, αν οι άνθρωποι ήταν βιολογικά και σεξουαλικά πολύμορφοι, η αναπαραγωγή θα γινόταν τυχαία. Ο αυστηρός καταμερισμός της εργασίας κατά φύλα, κοινωνική εφεύρεση, κοινή σε όλες τις γνωστές κοινωνίες, κατασκευάζει δύο διαφορετικά κοινωνικά φύλα και την ανάγκη συνεύρεσης ανδρών και γυναικών για οικονομικούς λόγους. Έτσι οι σεξουαλικές ανάγκες κατευθύνονται προς την ετεροφυλοφιλία. Παρ' όλο που είναι θεωρητικά δυνατόν ο κατά φύλα καταμερισμός της εργασίας να μην σημαίνει ανισότητα ανάμεσα στα φύλα, στις περισσότερες γνωστές κοινωνίες η κοινωνικά αποδεκτή μορφή του είναι τέτοια, που τοποθετεί τη γυναικεία εργασία σε χαμηλότερη θέση. Ο κατά φύλα καταμερισμός της εργασίας αποτελεί, ακόμα, το στήριγμα της ιδιαίτερης κουλτούρας κάθε φύλου μέσα στην οποία, άνδρες και γυναίκες αποκτούν διαφορετικές εμπειρίες ζωής. Πρόκειται για την υλική βάση της ανδρικής εξουσίας που ασκείται στην κοινωνία μας, όχι μόνο με την απαλλαγή των ανδρών από την οικιακή εργασία και την εξασφάλιση απασχόλησης μεγαλύτερου κύρους, αλλά και με ψυχολογικό τρόπο.

Ο τρόπος με τον οποίο οι άνθρωποι ικανοποιούν τις σεξουαλικές τους ανάγκες, αναπαράγονται, μεταβιβάζουν τους κοινωνικούς κανόνες στις επόμενες γενιές, αποκτούν κοινωνικό φύλο, αισθάνονται ότι έγιναν άνδρες ή γυναίκες - όλα συμβαίνουν στο πλαίσιο αυτού που η Ρούμπιν ονομάζει σύστημα βιολογικού/κοινωνικού φύλου. Η Ρούμπιν δίνει έμφαση στην επίδραση της συγγένειας (που προσδιορίζει τα άτομα με τα οποία μπορείς να ικανοποιήσεις τις σεξουαλικές σου ανάγκες) και στην ανάπτυξη φυλετικά προσδιορισμένων προσωπικοτήτων, με την ανατροφή των παιδιών και το "μηχανισμό του οιδιπόδειου". Ωστόσο, μπορούμε ακόμα να χρησιμοποιήσουμε την έννοια του συστήματος βιολογικού/κοινωνικού φύλου για να διερευνήσουμε το ρόλο όλων των άλλων κοινωνικών θεσμών στη διαμόρφωση και την ενίσχυση της ιεραρχίας ανάμεσα στα φύλα. Η Ρούμπιν τονίζει ότι, θεωρητικά, στο σύστημα βιολογικού/κοινωνικού φύλου θα μπορούσε να κυριαρχεί το θηλυκό, το αρσενικό ή και τα δύο, αλλά αποφεύγει να ονομάσει κάποια τέτοια γνωστά συστήματα ή να χωρίσει την ιστορία σε ανάλογες περιόδους. Επιλέγουμε να ονομάσουμε πατριαρχία το σημερινό σύστημα βιολογικού/κοινωνικού φύλου, γιατί ο όρος περιγράφει σωστά τις έννοιες της ιεραρχίας και της ανδρικής κυριαρχίας, που θεωρούμε κεντρικές στο σύστημα αυτό.

Η οικονομική παραγωγή (αυτό που οι μαρξιστές συνηθίζουν να θεωρούν ως τον τρόπο παραγωγής) και η παραγωγή των ανθρώπων στη σφαίρα του βιολογικού/κοινωνικού φύλου καθορίζουν από κοινού την "κοινωνική οργάνωση όπου ζουν οι άνθρωποι μιας συγκεκριμένης ιστορικής εποχής και χώρας", όπως λέει ο Ένγκελς. Έτσι, ολόκληρη η κοινωνία μπορεί να κατανοηθεί μόνον αν εξετασθούν και τα δύο είδη παραγωγής και αναπαραγωγής, ανθρώπων και αντικειμένων (30). Δεν είναι δυνατόν να υπάρξει "αμιγής καπιταλισμός" ούτε "αμιγής πατριαρχία" γιατί πρέπει αναγκαστικά να συνυπάρχουν. Υπάρχει πατριαρχικός καπιταλισμός, πατριαρχική φεουδαρχία, κοινωνίες ισοτιμίας με βάση το κυνήγι και τη

συλλογή, μητριαρχική γεωργική κοινωνία ή ακόμα πατριαρχική γεωργική κοινωνία κ.λπ. Δεν φαίνεται να υπάρχει κάποια *αναγκαία* σχέση ανάμεσα στις *αλλαγές* στον έναν τομέα της παραγωγής και στις αλλαγές στον άλλο. Μια κοινωνία μπορεί να μεταβεί από τον καπιταλισμό στο σοσιαλισμό, για παράδειγμα, παραμένοντας πατριαρχική (31). Παρ' όλα αυτά, η κοινή λογική, η ιστορία και η εμπειρία μας, λένε ότι οι δύο αυτοί τομείς παραγωγής βρίσκονται τόσο στενά συνδεδεμένοι, ώστε αλλαγές στον έναν προκαλούν κινήσεις, εντάσεις ή αντιφάσεις στον άλλον.

Σ' αυτό το πλαίσιο μπορούν να μελετηθούν και οι ιεραρχίες ανάμεσα στις φυλές. Παραπέρα επεξεργασίες θα μπορούσαν, ίσως, να ορίσουν και "συστήματα χρώματος/φυλής", τομείς κοινωνικής ζωής όπου το βιολογικό χρώμα του δέρματος μετατρέπεται σε κοινωνική κατηγορία, σε φυλή. Οι ιεραρχίες της φυλής, όπως και οι ιεραρχίες του φύλου, αποτελούν όψεις της κοινωνικής μας οργάνωσης, του τρόπου που παράγονται και αναπαράγονται οι άνθρωποι. Κατά βάση αυτές δεν είναι ιδεολογικές κατηγορίες. Αποτελούν την άλλη πλευρά του τρόπου παραγωγής, την παραγωγή και αναπαραγωγή ανθρώπων. Θα ήταν ίσως πιο ακριβές να αναφερόμαστε για παράδειγμα στην κοινωνία μας όχι απλά ως "καπιταλιστική" αλλά ως "πατριαρχικά καπιταλιστική με υπεροχή της λευκής φυλής". Στο τρίτο μέρος, παρακάτω, θα παρουσιάσουμε μια περίπτωση όπου ο καπιταλισμός προσαρμόστηκε και χρησιμοποίησε τις κατηγορίες της φυλής, όπως επίσης και μερικά παραδείγματα της αλληλεπίδρασης καπιταλισμού-πατριαρχίας.

Η καπιταλιστική ανάπτυξη δημιουργεί θέσεις που κατατάσσουν ιεραρχικά τους εργαζόμενους και τις εργαζόμενες, αλλά οι κλασικές μαρξιστικές κατηγορίες δεν μπορούν να μας πουν ποιοι και ποιες θα καταλάβουν ποιες θέσεις. Οι ιεραρχίες ανάμεσα στις φυλές και στα φύλα καθορίζουν ποιοι θα καταλάβουν τις κενές θέσεις. *Η πατριαρχία δεν είναι απλά μια ιεραρχική οργάνωση*, αλλά μια ιεραρχία στην οποία *συγκεκριμένοι* άνθρωποι καταλαμβάνουν *συγκεκριμένες* θέσεις. Μόνο μελετώντας την πατριαρχία μαθαίνουμε γιατί και πώς, οι γυναίκες είναι εκείνες που υφίστανται κυριαρχία. Ενώ πιστεύουμε ότι οι περισσότερες γνωστές κοινωνίες ήταν πατριαρχικές, δεν αντιμετωπίζουμε την πατριαρχία ως ένα παγκόσμιο και αναλλοίωτο φαινόμενο. Αντίθετα η πατριαρχία, το σύνολο των σχέσεων ανάμεσα στους άνδρες που τους επιτρέπει να κυριαρχούν πάνω στις γυναίκες, άλλαξε μορφή και ένταση μέσα στο χρόνο. Είναι πολύ σημαντικό να εξετάσουμε τη σχέση που έχει η αλληλεξάρτηση των ανδρών μεταξύ τους με την ικανότητά τους να κυριαρχούν πάνω στις γυναίκες, σε διάφορες ιστορικές κοινωνίες. Είναι επίσης σημαντικό να εξετάσουμε την ιεραρχία ανάμεσα στους άνδρες και τη διαφορετική τους πρόσβαση στα οφέλη της πατριαρχίας. Σίγουρα, εδώ παίζουν ρόλο η τάξη, η φυλή, η εθνικότητα και ακόμα η οικογενειακή κατάσταση και η σεξουαλική προτίμηση, όπως άλλωστε και η ηλικία. Και οι γυναίκες διαφορετικής τάξης, φυλής, εθνικότητας, οικογενειακής κατάστασης ή σεξουαλικής προτίμησης, υφίστανται την πατριαρχική εξουσία σε διαφορετικό βαθμό. Μπορούν να ασκήσουν και οι ίδιες εξουσία τάξης, φυλής ή εθνικότητας, ακόμα και πατριαρχική εξουσία (μέσα από τις οικογενειακές τους σχέσεις) πάνω σε άνδρες που βρίσκονται χαμηλότερα από τους άνδρες της δικής τους κατηγορίας στην πατριαρχική ιεραρχία.

Ανακεφαλαιώνοντας, ορίζουμε την πατριαρχία ως ένα σύνολο κοινωνικών σχέσεων με υλική βάση, όπου υπάρχουν σχέσεις ιεραρχίας και αλληλεγγύης ανάμεσα στους άνδρες, σχέσεις που τους επιτρέπουν στη συνέχεια να κυριαρχήσουν πάνω στις γυναίκες. Η υλική βάση της πατριαρχίας είναι ο έλεγχος της εργατικής δύναμης των γυναικών από τους άνδρες. Ο έλεγχος αυτός διατηρείται καθώς παρεμποδίζεται η πρόσβαση των γυναικών στις αναγκαίες παραγωγικές πηγές και περιορίζεται η γυναικεία σεξουαλικότητα. Οι άνδρες ασκούν αυτό τον έλεγχο όταν αποδέχονται προσωπικές υπηρεσίες από τις γυναίκες, όταν απαλλάσσονται από την υποχρέωση να κάνουν δουλειές του σπιτιού και να αναθρέψουν τα παιδιά, όταν έχουν σεξουαλικά δικαιώματα στο γυναικείο σώμα, όταν αισθάνονται και είναι δυνατοί. Τα κομβικά στοιχεία της πατριαρχίας, όπως τα βιώνουμε σήμερα, είναι: ο ετεροφυλόφιλος γάμος (και η ανδροφοβία που συνεπάγεται), η ανατροφή των παιδιών από τις γυναίκες και η οικιακή εργασία τους, η οικονομική εξάρτηση των γυναικών από τους άνδρες (που ενισχύεται από τις συνθήκες της αγοράς εργασίας), το κράτος και πολλοί θεσμοί που βασίζονται σε κοινωνικές σχέσεις ανάμεσα σε άνδρες - λέσχες, αθλητισμός, συνδικαλισμός, ελεύθερα επαγγέλματα, πανεπιστήμιο, εκκλησία, επιχειρήσεις και στρατός. Αν θέλουμε να μελετήσουμε τον πατριαρχικό καπιταλισμό θα πρέπει να εξετάσουμε το σύνολο αυτών των στοιχείων.

Τόσο η ιεραρχία όσο και η αλληλεξάρτηση ανάμεσα στους άνδρες, όπως επίσης και η υποταγή των γυναικών, είναι *ενσωματωμένες* στη λειτουργία της κοινωνίας μας, δηλαδή οι σχέσεις αυτές αποτελούν *μέρος του συστήματος*. Ας αφήσουμε κατά μέρος το ζήτημα της δημιουργίας αυτών των σχέσεων και ας αναρωτηθούμε αν μπορούμε να εντοπίσουμε τις πατριαρχικές σχέσεις στις καπιταλιστικές κοινωνίες. Μέσα στις καπιταλιστικές κοινωνίες πρέπει να αποκαλύψουμε εκείνους ακριβώς τους δεσμούς των ανδρών, που τόσο οι αστοί όσο και οι μαρξιστές κοινωνικοί επιστήμονες θεωρούν ότι δεν υπάρχουν πια ή ότι αποτελούν ασήμαντα υπολείμματα. Μπορούμε να καταλάβουμε πώς δαιωνίζονται αυτές οι σχέσεις ανάμεσα στους άνδρες στις καπιταλιστικές κοινωνίες; Μπορούμε να αναγνωρίσουμε τον τρόπο με τον οποίο η πατριαρχία επηρέασε την εξέλιξη του καπιταλισμού;

III. Η ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΑΣ ΚΑΙ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

Πώς θα αναγνωρίσουμε τις πατριαρχικές σχέσεις στις καπιταλιστικές κοινωνίες; Υπάρχει η εντύπωση ότι η κάθε γυναίκα καταπιέζεται μόνο από τον άνδρα της. Η καταπίεσή της μοιάζει ιδιωτική υπόθεση. Οι σχέσεις ανάμεσα στους άνδρες και ανάμεσα στις οικογένειες φαίνονται εξίσου αποσπασματικές. Οι σχέσεις ανάμεσα στους άνδρες, και ανάμεσα στους άνδρες και τις γυναίκες, είναι δύσκολο να θεωρηθούν συστηματικά πατριαρχικές. Υποστηρίζουμε, παρ' όλα αυτά, ότι η πατριαρχία υπάρχει στον καπιταλισμό ως σύστημα σχέσεων ανάμεσα σε άνδρες και γυναίκες, και ότι στις καπιταλιστικές κοινωνίες η πατριαρχία και το κεφάλαιο συνεργάζονται στενά και με επιτυχία. Όμως, αν ξεκινήσουμε από την έννοια της πατριαρχίας και τη μελέτη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, θα αντιληφθούμε αμέσως ότι η συνεργασία πατριαρχίας και κεφαλαίου δεν είναι αναπόφευκτη, ότι οι άνδρες και οι καπιταλιστές έχουν συχνά συγκρουόμενα συμφέροντα, ιδιαίτερα όσον αφορά στη χρησιμοποίηση

της γυναικείας εργατικής δύναμης. Η σύγκρουση αυτή μπορεί να εκδηλωθεί με τον ακόλουθο τρόπο: η μεγάλη πλειοψηφία των ανδρών θα ήθελε οι γυναίκες τους να μένουν σπίτι και να τους εξυπηρετούν προσωπικά. Ένας μικρότερος αριθμός ανδρών, οι καπιταλιστές, θα ήθελε να εργάζονται στην αγορά μισθωτής εργασίας οι περισσότερες γυναίκες (εκτός από τις δικές τους). Εξετάζοντας ιστορικά τις εντάσεις αυτής της σύγκρουσης πάνω στη γυναικεία εργατική δύναμη, θα μπορέσουμε να εντοπίσουμε την υλική βάση των πατριαρχικών σχέσεων στις καπιταλιστικές κοινωνίες, καθώς επίσης και το επίπεδο συνεργασίας κεφαλαίου και πατριαρχίας.

Εκβιομηχάνιση και οικογενειακός μισθός

Οι μαρξιστές κατέληξαν σε πολύ λογικά συμπεράσματα, από διάφορα κοινωνικά φαινόμενα που έζησαν οι ίδιοι τον 19ο αιώνα. Τελικά, όμως, υποεκτίμησαν τόσο την αντίσταση των πατριαρχικών κοινωνικών δυνάμεων που προϋπήρχαν και έπρεπε να τις αντιμετωπίσει το νεαρό κεφάλαιο, όσο και την ανάγκη του να προσαρμοσθεί σ' αυτές. Η βιομηχανική επανάσταση έσυρε όλους τους ανθρώπους στην αγορά εργασίας, περιλαμβανομένων των γυναικών και των παιδιών. Πράγματι, τα πρώτα εργοστάσια χρησιμοποίησαν σχεδόν αποκλειστικά γυναίκες και παιδιά (32). Το γεγονός ότι οι γυναίκες και τα παιδιά μπορούσαν να κερδίζουν μισθό ανεξάρτητα από τους άνδρες, από τη μια μεριά υπονόμει τις σχέσεις εξουσίας (όπως αναφέραμε στο πρώτο μέρος), και από την άλλη διατήρησε χαμηλούς τους μισθούς για όλους. Ο Κάουτσκι, γράφοντας το 1892, περιγράφει αυτή τη διαδικασία:

"(Τότε με) τη σύζυγο και τα μικρά παιδιά του εργαζόμενου άνδρα... ικανούς να φροντίσουν τους εαυτούς τους, ο μισθός του εργάτη μπορεί να μειωθεί με ασφάλεια στο επίπεδο των προσωπικών του αναγκών χωρίς τον κίνδυνο να διακοπεί η προσφορά νέας εργατικής δύναμης.

Επιπλέον η εργασία των γυναικών και των παιδιών είχε το πρόσθετο πλεονέκτημα μικρότερης αντίστασης από τους άνδρες (sic) και η προσχώρησή τους στις γραμμές των εργατών αύξησε τρομερά την ποσότητα της εργασίας που διατίθεται για πώληση στην αγορά.

Κατά συνέπεια, η εργασία των γυναικών και των παιδιών... αποδυναμώνει ακόμα (την) ικανότητα (του άνδρα εργάτη) για αντίσταση γιατί δημιουργεί κορεσμό στην αγορά. Εξαιτίας και των δύο αυτών συνθηκών μειώνεται ο μισθός του εργαζόμενου άνδρα" (33).

Οι μαρξιστές αναγνώρισαν τις τρομακτικές συνέπειες που είχαν για την εργατική οικογένεια οι χαμηλοί μισθοί και η αναγκαστική συμμετοχή όλων των μελών της οικογένειας στο εργατικό δυναμικό. Ο Κάουτσκι έγραφε:

"Το καπιταλιστικό σύστημα παραγωγής τις περισσότερες φορές δεν καταστρέφει το νοικοκυριό του εργαζόμενου άνδρα, αλλά το αποστερεί από όλα τα χαρακτηριστικά εκτός από τα δυσάρεστα. Η ενεργοποίηση της γυναίκας σήμερα στη βιομηχανική απασχόληση... δημιουργεί ένα νέο φορτίο στο ήδη υπάρχον. *Αλλά δεν μπορεί κανείς σήμερα να υπηρετεί δύο αφεντάδες.* Το νοικοκυριό του εργαζόμενου άνδρα υποφέρει όταν η

γυναίκα του αναγκάζεται να συμμετέχει στο καθημερινό ψωμί (της οικογένειας)" (34).

Οι εργαζόμενοι άνδρες, όπως και ο Κάουτσκι, αναγνώρισαν τα μειονεκτήματα της γυναικείας μισθωτής εργασίας. Οι γυναίκες δεν ήταν μόνο "φθηνός ανταγωνισμός" αλλά οι εργαζόμενες γυναίκες ήταν οι ίδιες οι σύζυγοί τους, που δεν μπορούσαν "να υπηρετήσουν σωστά δύο αφεντάδες".

Οι άνδρες εργάτες αντιστάθηκαν στη μαζική είσοδο των γυναικών και των παιδιών στην αγορά εργασίας και προσπάθησαν να τις/τα αποκλείσουν από τα συνδικάτα και το εργατικό δυναμικό. Το 1846, ο *Ten Hours Advocate* έγραφε:

"Δεν χρειάζεται να πούμε ότι όλες οι προσπάθειες να βελτιωθεί η ηθική και φυσική κατάσταση των βιομηχανικών εργατριών θα αποτύχουν, εκτός κι αν μειωθούν δραστικά οι ώρες εργασίας τους. Πράγματι, ίσως να φτάσουμε στο σημείο να πούμε ότι οι παντρεμένες γυναίκες θα πρέπει να ασχοληθούν περισσότερο με τα οικιακά τους καθήκοντα παρά με την αέναη κίνηση των μηχανημάτων. Ελπίζουμε, έτσι, ότι δεν είναι μακριά η μέρα που ο σύζυγος θα μπορεί να συντηρεί τη σύζυγο και την οικογένειά του χωρίς να στέλνει τη γυναίκα του στη σκλαβιά της μηχανής βάμβακος" (35)

Στις Ηνωμένες Πολιτείες, το 1854 η Εθνική Ένωση Τυπογράφων αποφάσισε να μην "εnthαρρύνει με τις συμβάσεις της την απασχόληση των γυναικών τυπογράφων". Οι άνδρες συνδικαλιστές δεν ήθελαν να παρέχουν συνδικαλιστική προστασία στις εργάτριες. Αντίθετα, προσπάθησαν να τις αποκλείσουν. Το 1879, ο Adolf Strasser, πρόεδρος του Διεθνούς Συνδικάτου Κατασκευαστών Πούρων, είπε: "Δεν μπορούμε να διώξουμε τις γυναίκες από την αγορά, μπορούμε όμως να περιορίσουμε την ημερήσια ποσοστιαία συμμετοχή τους μέσα από εργοστασιακούς νόμους" (36).

Ενώ το πρόβλημα του φθηνού ανταγωνισμού θα μπορούσε να λυθεί με την οργάνωση των μισθωτών γυναικών και νέων, το πρόβλημα της διαλυμένης οικογενειακής ζωής δεν μπορούσε να λυθεί. Οι άνδρες κράτησαν τη συνδικαλιστική προστασία για τους εαυτούς τους και ζήτησαν προστατευτικούς νόμους για τις γυναίκες και τα παιδιά (37). Οι προστατευτικοί νόμοι ενώ μείωσαν μερικές από τις χειρότερες καταχρήσεις στην εργασία των γυναικών και των παιδιών, περιόρισαν τη συμμετοχή των ενηλίκων γυναικών σε πολλές "ανδρικές" δουλειές (38). Οι άνδρες προσπάθησαν να κρατήσουν τις καλύτερα πληρωμένες δουλειές γι' αυτούς, και να αυξήσουν γενικά τους μισθούς τους. Διεκδίκησαν μισθούς αρκετά ψηλούς ώστε να συντηρούν μόνοι τους τις οικογένειές τους. Αυτό το σύστημα του "οικογενειακού μισθού" έγινε σιγά σιγά θεσμός που εξασφάλιζε τη σταθερότητα των εργατικών οικογενειών, στα τέλη του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ου (39). Μερικοί μελετητές θεώρησαν τη μη μισθωτή σύζυγο ένδειξη του βιοτικού επιπέδου των εργατών (40). Οι άνδρες εργάτες, αντί να αγωνισθούν για ίσους μισθούς σε άνδρες και γυναίκες, διεκδίκησαν τον "οικογενειακό μισθό", προσπαθώντας να κρατήσουν τις υπηρεσίες των συζύγων τους μέσα στο σπίτι. Αν απουσίαζε η πατριαρχία, τότε η ομοιογενής

εργατική τάξη θα μπορούσε ίσως να αντικρούσει τον καπιταλισμό. Όμως, οι πατριαρχικές κοινωνικές σχέσεις διαίρεσαν την εργατική τάξη επιτρέποντας σε ένα τμήμα της (τους άνδρες), να εξαγορασθεί σε βάρος του άλλου (των γυναικών). Τόσο η ιεραρχία όσο και η αλληλεγγύη ανάμεσα στους άνδρες έπαιξαν κρίσιμο ρόλο σ' αυτή τη διευθέτηση. Ο "οικογενειακός μισθός" μπορεί να θεωρηθεί ως διευθέτηση της σύγκρουσης ανάμεσα στα συμφέροντα της πατριαρχίας και του καπιταλισμού για τον έλεγχο της γυναικείας εργατικής δύναμης, την εποχή εκείνη.

Ο οικογενειακός μισθός για τους περισσότερους ενήλικες άνδρες υπονοεί την αποδοχή και τη συναίνεσή τους για τους χαμηλούς μισθούς που παίρνουν οι άλλοι, δηλαδή οι νέοι, οι γυναίκες και όσοι άνδρες θεωρούνται κοινωνικά κατώτεροι (Ιρλανδοί, Μαύροι, κ.λπ.), ομάδες που βρίσκονται χαμηλότερα στην πατριαρχική ιεραρχία και στερούνται πολλά από τα πατριαρχικά οφέλη). Οι χαμηλοί μισθοί των γυναικών, των παιδιών και των κατώτερων ανδρών ενισχύονται από τον επαγγελματικό διαχωρισμό στην αγορά εργασίας, και στη συνέχεια διατηρούνται από τα συνδικάτα και την εργοδοσία, αλλά και συμπληρωματικά από θεσμούς όπως το σχολείο, τα προγράμματα επαγγελματικής εκπαίδευσης, ακόμα και την οικογένεια. Ο διαχωρισμός των επαγγελμάτων κατά φύλο, που αφήνει για τις γυναίκες τις κακοπληρωμένες δουλειές, εξασφαλίζει την οικονομική εξάρτησή τους από τους άνδρες και ενισχύει την αντίληψη ότι υπάρχουν σφαίρες δραστηριότητες κατάλληλες για γυναίκες και άνδρες. Για τους περισσότερους άνδρες ο οικογενειακός μισθός εξασφάλισε έτσι με δύο τρόπους την υλική βάση της κυριαρχίας τους. Κατ' αρχήν, οι γυναίκες κερδίζουν χαμηλότερους μισθούς από τους άνδρες. Οι χαμηλότερες αποδοχές στην αγορά εργασίας διαιωνίζουν την υλική υπεροχή των ανδρών απέναντι στις γυναίκες και τις ενθαρρύνουν να επιλέξουν ως καριέρα το ρόλο της συζύγου. Δεύτερον, στη συνέχεια, οι γυναίκες αναλαμβάνουν τις δουλειές του σπιτιού, τη φροντίδα των παιδιών και την παροχή άλλων υπηρεσιών στο σπίτι που ωφελούν άμεσα τους άνδρες (41). Οι ευθύνες των γυναικών στο σπίτι ενισχύουν με τη σειρά τους την κατώτερη θέση των γυναικών στην αγορά εργασίας (42).

Ο τρόπος αυτός διευθέτησης που αναπτύχθηκε στις αρχές του 20ου αιώνα, μπορεί να θεωρηθεί ότι προώθησε τα συμφέροντα τόσο του καπιταλισμού όσο και της πατριαρχίας. Υποστηρίζεται συχνά πως οι καπιταλιστές αναγνώρισαν ότι στις συνθήκες εξαθλίωσης που επικρατούσαν στην εκβιομηχάνιση των αρχών του 19ου αιώνα, οι εργατικές οικογένειες αντιμετώπιζαν προβλήματα αναπαραγωγής. Συνειδητοποίησαν ότι οι νοικοκυρές παρήγαγαν και συντηρούσαν εργάτες πιο υγιείς απ' ό,τι οι μισθωτές σύζυγοι, και ότι τα παιδιά που έπαιρναν κάποια εκπαίδευση γίνονταν καλύτεροι εργάτες από τα άλλα. Η διαπραγμάτευση για οικογενειακό μισθό στους άνδρες και περιορισμό των γυναικών στο σπίτι, βόλεψε τόσο τους καπιταλιστές της εποχής εκείνης όσο και τους εργάτες. Παρ' όλο που οι όροι της διαπραγμάτευσης άλλαξαν με τον καιρό, η οικογένεια και η γυναικεία εργασία σ' αυτή, συνεχίζουν να εξυπηρετούν τόσο το κεφάλαιο, με την παροχή εργατικού δυναμικού, όσο και τους άνδρες, με τη δημιουργία χώρου άσκησης των προνομίων τους. Οι γυναίκες εργαζόμενες για την εξυπηρέτηση των ανδρών και των οικογενειών τους, εξυπηρετούν το κεφάλαιο ως καταναλώτριες (43). Η οικογένεια είναι επίσης ο χώρος όπου μαθαίνεται η

κυριαρχία και η υποταγή, όπως ανέλυσαν η Φάιερστόουν, η Σχολή της Φρανκφούρτης και πολλοί άλλοι (44). Τα υπάκουα παιδιά γίνονται υπάκουοι εργάτες. Τα κορίτσια και τα αγόρια μαθαίνουν σωστά τους ρόλους τους.

Ενώ ο οικογενειακός μισθός δείχνει ότι ο καπιταλισμός προσαρμόζεται στην πατριαρχία, η μεταβαλλόμενη θέση των παιδιών δείχνει ότι η πατριαρχία προσαρμόζεται στο κεφάλαιο. Τα παιδιά, όπως και οι γυναίκες, έφθασαν να αποκλεισθούν από τη μισθωτή εργασία. Όσο μειωνόταν η δυνατότητα των παιδιών να κερδίζουν χρήματα, τόσο άλλαζε και η νομική σχέση τους με τους γονείς. Στις αρχές της βιομηχανικής εποχής, στις Ηνωμένες Πολιτείες, οι πατέρες θεωρούσαν ότι η ικανοποίηση των παιδικών αναγκών είχε μεγάλη, ίσως και πρωταρχική, σημασία για τη σωστή ανάπτυξή τους. Ο πατέρας είχε, νομικά, την προτεραιότητα σε περιπτώσεις αμφισβητούμενης κηδεμονίας. Η Κάρολ Μπράουν (Carol Brown) έδειξε ότι όσο περιοριζόταν η δυνατότητα των παιδιών να συμβάλλουν στην οικονομική ευρωστία της οικογένειας, τόσο περισσότερο θεωρείτο η μητέρα σημαντική για τη σωστή ανάπτυξή τους και αποκτούσε νομικά την προτεραιότητα, σε περιπτώσεις αμφισβητούμενης κηδεμονίας (45). Εδώ, η πατριαρχία προσαρμόστηκε στην εξέλιξη του οικονομικού ρόλου των παιδιών: όταν τα παιδιά ήταν παραγωγικά τα διεκδικούσαν οι άνδρες. Όταν έγιναν μη παραγωγικά, δόθηκαν στις γυναίκες.

Η συνεργασία πατριαρχίας και καπιταλισμού τον 20ο αιώνα

Οι προβλέψεις των μαρξιστών του 19ου αιώνα ότι η πατριαρχία θα έφθινε μπροστά στην ανάγκη του καπιταλισμού να προλεταριοποιήσει τους πάντες, δεν επαληθεύτηκαν. Όχι μόνο υποτίμησαν τη δύναμη και την ευελιξία της πατριαρχίας, αλλά υπερεκτίμησαν και τη δύναμη του κεφαλαίου. Οραματίστηκαν ότι η νέα κοινωνική δύναμη του καπιταλισμού, που είχε καταστρέψει τη φεουδαρχία, ήταν πραγματικά πανίσχυρη. Οι σύγχρονοι παρατηρητές βρίσκονται σε πλεονεκτική θέση για να δουν τη διαφορά ανάμεσα στις τάσεις του "καθαρού" και του "υπαρκτού" καπιταλισμού καθώς αυτός έρχεται αντιμέτωπος με τις ιστορικές δυνάμεις στην καθημερινή πρακτική. Η συζήτηση για τη "συνεργασία" κεφαλαίου και φυλετικής ιεραρχίας, για την κατάτμηση της αγοράς εργασίας, αποτελούν πρόσθετα παραδείγματα για τον τρόπο που οι "καθαρές" καπιταλιστικές δυνάμεις συναντώνται με την ιστορική πραγματικότητα. Ο καπιταλισμός έχει επιδείξει εξαιρετική ευελιξία σ' αυτή τη διαδικασία.

Οι μαρξιστές που μελέτησαν τη Νότια Αφρική, υποστηρίζουν ότι οι φυλετικές διακρίσεις δεν εμποδίζουν τη συσσώρευση του κεφαλαίου παρ' όλο που η φυλετική ιεραρχία δεν επιτρέπει ίσως την προλεταριοποίηση όλων (46). Θεωρητικά, οι μελετητές θα μπορούσαν να εντοπίσουν ποιες διευθετήσεις επιτρέπουν στους καπιταλιστές να εξαγάγουν τη "μέγιστη" υπεραξία. Αλλά σε μια συγκεκριμένη ιστορική συγκυρία οι καπιταλιστές πρέπει ακόμα να ενδιαφέρονται για τον κοινωνικό έλεγχο, την αντίσταση ομάδων εργαζομένων και την παρέμβαση του κράτους. Το κράτος θα μπορούσε να παρέμβει με σκοπό να αναπαράγει την κοινωνία στο σύνολό της. Θα χρειαζόταν ίσως να αστυνομεύσει κάποιους καπιταλιστές, για να παρακάμψει τις χειρότερες τάσεις του κεφαλαίου. Λαμβάνοντας υπόψιν αυτούς τους λόγους κοινωνικού ελέγχου, οι καπιταλιστές οργανώνουν την εργασία με συγκεκριμένο τρόπο,

τίποτα στη φύση του κεφαλαίου δεν καθορίζει ποια πρόσωπα και με ποια προσδιορισμένα χαρακτηριστικά θα καταλάβουν τις υψηλότερες και ποια τις χαμηλότερες βαθμίδες του μισθωτού εργατικού δυναμικού. Φυσικά, βοηθάει το ότι οι ίδιοι οι καπιταλιστές προέρχονται συνήθως από την κοινωνική ομάδα που είναι κυρίαρχη και κατά συνέπεια ρατσιστική (και σεξιστική). Ο καπιταλισμός κληρονομεί τα προσδιορισμένα χαρακτηριστικά των κυρίαρχων όπως επίσης και των υποτελών ομάδων.

Μ' αυτή τη θεώρηση συμφωνούν και οι πρόσφατες απόψεις για την τάση του μονοπωλιακού κεφαλαίου να κατατμήσει την αγορά εργασίας (47). Όταν οι καπιταλιστές κατατέμνουν σκόπιμα το εργατικό δυναμικό χρησιμοποιώντας κοινωνικά προσδιορισμένα χαρακτηριστικά για να διαιρέσουν την εργατική τάξη, αυτό καθαρά απορρέει από την ανάγκη για κοινωνικό έλεγχο παρά από τις επιταγές συσσώρευσης με τη στενή έννοια του όρου (48). Οι διασπαστικές προσπάθειες που έγιναν κατά καιρούς δεν είχαν όλες επιτυχία, ούτε ήταν όλες κερδοφόρες. Η ικανότητα του κεφαλαίου να διαμορφώνει το εργατικό δυναμικό, εξαρτάται τόσο από τις ιδιαίτερες επιταγές της συσσώρευσης με τη στενή έννοια του όρου (για παράδειγμα η παραγωγή οργανώνεται έτσι ώστε να απαιτείται επικοινωνία ανάμεσα σε μεγάλο αριθμό εργαζομένων; αν ναι, θα ήταν καλύτερα να μιλούν όλοι αγγλικά) (49), όσο και από τις κοινωνικές δυνάμεις που ίσως προτρέπουν ή αναγκάζουν το κεφάλαιο να προσαρμοσθεί (η ύπαρξη ξεχωριστών εγκαταστάσεων υγιεινής για λευκούς και για μαύρους στη Νότιο Αφρική αποτελεί πρόσθετο οικονομικό κόστος για τους καπιταλιστές, το οποίο όμως είναι μικρότερο από το κοινωνικό κόστος της προσπάθειας να αναγκασθούν οι λευκοί να πλυθούν μαζί με τους μαύρους).

Το επιχείρημά μας για την ανάπτυξη του καπιταλισμού έχει δύο σκέλη: Πρώτον, ότι το κεφάλαιο δεν είναι παντοδύναμο και δεύτερον, ότι είναι τρομακτικά ευέλικτο. Η συσσώρευση του κεφαλαίου συναντά τις προϋπάρχουσες κοινωνικές δομές, τις αλλοιώνει αλλά και προσαρμόζεται σ' αυτές. Η "προσαρμογή" του κεφαλαίου μπορεί να ιδωθεί ως αντανάκλαση της *δύναμης* των προηγούμενων δομών προκειμένου να διατηρηθούν στις νέες συνθήκες. Ακόμα και καθώς επιβιώνουν, δεν μένουν αναλλοίωτες. Για παράδειγμα, η ιδεολογία με την οποία αντιλαμβανόμαστε τη φυλή και το φύλο σήμερα, διαμορφώθηκε κατά μεγάλο μέρος από την ενίσχυση των διαιρέσεων των φυλών και των φύλων στη διαδικασία συσσώρευσης.

Η οικογένεια και ο οικογενειακός μισθός σήμερα

Υποστηρίξαμε πιο πάνω, σχετικά με τον καπιταλισμό και την πατριαρχία, ότι η προσαρμογή ή οι αμοιβαίοι συμβιβασμοί πήραν σταδιακά τη μορφή του οικογενειακού μισθού στις αρχές του 20ού αιώνα. Ο οικογενειακός μισθός σταθεροποίησε τη συνεργασία πατριαρχίας και καπιταλισμού. Παρά την αυξανόμενη συμμετοχή των γυναικών στο εργατικό δυναμικό, ιδιαίτερα μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, υποστηρίζουμε ότι ο οικογενειακός μισθός αποτελεί ακόμα και σήμερα τον ακρογωνιαίο λίθο του κατά φύλα καταμερισμού της εργασίας - όπου οι γυναίκες είναι κύρια υπεύθυνες για την οικιακή εργασία και οι άνδρες για την αμειβόμενη εργασία. Οι χαμηλότεροι μισθοί των γυναικών στην αγορά εργασίας (σε συνδυασμό με την ανάγκη ανατροφής των παιδιών από κάποιο άτομο) εξασφαλίζουν τη διατήρηση της οικογένειας ως αναγκαίας

εισοδηματικής μονάδας. Έτσι, οικογένεια που συντηρείται με οικογενειακό μισθό, επιτρέπει τον έλεγχο της εργασίας των γυναικών από τους άνδρες τόσο μέσα όσο και έξω απ' αυτήν.

Μολονότι η αυξανόμενη μισθωτή εργασία των γυναικών μπορεί να προκαλεί άγχος στην οικογένεια (παρόμοιο με αυτό που ο Κάουτσκι και ο Ένγκελς παρατήρησαν το 19ο αιώνα), θα ήταν λάθος να συμπεράνουμε ότι η έννοια και η πραγματικότητα της οικογένειας και του κατά φύλα καταμερισμού της εργασίας, θα εξαφανισθούν σύντομα. Ο κατά φύλα καταμερισμός της εργασίας εμφανίζεται ξανά στην αγορά εργασίας, όταν οι γυναίκες εργάζονται σε γυναικεία επαγγέλματα, κάνοντας συχνά τις ίδιες ακριβώς εργασίες με τις οικιακές, μαγείρεμα και σερβίρισμα, καθάρισμα κάθε είδους, φροντίδα ανθρώπων κ.λπ. Επειδή αυτές οι δουλειές είναι χαμηλού κύρους και αποδοχών, οι πατριαρχικές σχέσεις παραμένουν αναλλοίωτες, παρ' όλο που η υλική τους βάση μετατοπίζεται από την οικογένεια στις διαφορές των μισθών. Η Κάρολ Μπράουν, για παράδειγμα, υποστήριξε ότι μέσα στον καπιταλισμό, μετακινούμαστε από μια "πατριαρχία που στηρίζεται στην οικογένεια" προς μια "πατριαρχία που στηρίζεται στη βιομηχανία" (50).

Οι πατριαρχικές σχέσεις που βασίζονται στη βιομηχανία ενισχύονται με διάφορους τρόπους. Οι συμβάσεις των συνδικάτων που καθορίζουν χαμηλότερους μισθούς, μικρότερες προσαυξήσεις και ασφάλιση και λιγότερες ευκαιρίες εξέλιξης για τις γυναίκες, δεν είναι μόνο αταβιστικά κατάλοιπα - περιπτώσεις σεξιστικής αντιμετώπισης ή ιδεολογία ανδρικής υπεροχής- αλλά συντηρούν την υλική βάση του πατριαρχικού συστήματος. Εμείς δεν θα φτάναμε να υποστηρίξουμε, όπως μερικοί, ότι η πατριαρχία έχει ήδη εξαιρεθεί από την οικογένεια (βλέπε, για παράδειγμα, το βιβλίο του Stewart Ewen, *Captains of Consciousness*) (51). Οι όροι του συμβιβασμού ανάμεσα στο κεφάλαιο και την πατριαρχία αλλάζουν, καθώς κεφαλαιοποιούνται και άλλες εργασίες που πριν γίνονταν μέσα στην οικογένεια και μετατίθεται ο χώρος των γυναικείων δραστηριοτήτων (52). Είναι, παρ' όλα αυτά, αλήθεια, όπως υποστηρίξαμε παραπάνω, ότι οι διαφορές μισθών, που προκαλεί ο πλήρης επαγγελματικός διαχωρισμός της αγοράς εργασίας, ενισχύουν την οικογένεια και μαζί μ' αυτήν τον καταμερισμό εργασίας στο σπίτι, προτρέποντας τις γυναίκες στο γάμο. Το "ιδανικό" του οικογενειακού μισθού - όπου ο άνδρας κερδίζει αρκετά για όλη την οικογένεια- αντικαθίσταται ίσως από ένα νέο ιδανικό, όπου άνδρες και γυναίκες συνεισφέρουν με το μισθό τους στο άμεσο οικογενειακό εισόδημα. Οι διαφορές μισθών γίνονται τότε πιο απαραίτητες στη διαίωση της πατριαρχίας και τον ανδρικό έλεγχο της γυναικείας εργασίας. Οι διαφορές μισθών θα συμβάλουν στον *καθορισμό* της γυναικείας εργασίας ως δευτερεύουσας έναντι της ανδρικής, εφ' όσον κάνουν αναγκαία τη συνεχιζόμενη οικονομική εξάρτηση των γυναικών από τους άνδρες. Ο κατά φύλα καταμερισμός της εργασίας στην αγορά εργασίας και αλλού, πρέπει να θεωρηθεί ως εκδήλωση της πατριαρχίας που εξυπηρετεί τη διαιώνισή της.

Πολλοί υποστήριξαν ότι αν και η συνεργασία ανάμεσα στο κεφάλαιο και την πατριαρχία υπάρχει σήμερα, *μακροπρόθεσμα* πιθανόν να αποδειχθεί ασυμβίβαστη με τον καπιταλισμό. Ίσως το κεφάλαιο καταστρέψει τόσο τις οικογενειακές σχέσεις όσο και την πατριαρχία. Η λογική του επιχειρήματος είναι ότι οι καπιταλιστικές κοινωνικές σχέσεις (παράδειγμα των οποίων δεν

είναι η οικογένεια) τείνουν να γενικευθούν. Καθώς οι γυναίκες κερδίζουν όλο και περισσότερα χρήματα, αρνούνται να υποταχθούν στην οικογένεια. Εφ' όσον η οικογένεια είναι καταπιεστική, ιδιαίτερα για τις γυναίκες και τα παιδιά, θα καταρρεύσει μόλις οι άνθρωποι μπορέσουν να αυτοσυντηρηθούν έξω απ' αυτήν.

Δεν νομίζουμε ότι οι ενσωματωμένες στην οικογένεια πατριαρχικές σχέσεις μπορούν να καταστραφούν τόσο εύκολα από το κεφάλαιο και έχουμε λίγες ενδείξεις ότι το οικογενειακό σύστημα βρίσκεται σήμερα σε αποσύνθεση. Παρ' όλο που η αυξανόμενη συμμετοχή των γυναικών στο εργατικό δυναμικό έκανε το διαζύγιο εφικτό, το κίνητρο αυτό δεν ήταν αρκετό για τις γυναίκες. Πολύ λίγες κερδίζουν αρκετά για να συντηρήσουν ανεξάρτητα και ικανοποιητικά τον εαυτό τους και τα παιδιά τους. Οι ενδείξεις ότι η παραδοσιακή οικογένεια παρακμάζει είναι στην καλύτερη περίπτωση πολύ μικρές. Ο ρυθμός των διαζυγίων δεν αυξήθηκε τόσο, όσο εξισώθηκε σε όλες τις κοινωνικές τάξεις. Ακόμα, ο ρυθμός των δεύτερων γάμων εξακολουθεί να είναι πολύ ψηλός. Μέχρι την απογραφή του 1970, ο ρυθμός των πρώτων γάμων εξακολουθούσε να παρουσιάζει την ιστορική του πτώση. Από το 1970 και μετά, φαίνεται ότι πολλά άτομα καθυστέρησαν το γάμο και την απόκτηση παιδιών, αλλά πρόσφατα, η γεννητικότητα άρχισε να αυξάνεται πάλι. Είναι αλήθεια ότι μεγάλα ποσοστά πληθυσμού ζουν σήμερα έξω από την παραδοσιακή οικογένεια. Ιδιαίτερα νέα άτομα, φεύγουν από το σπίτι των γονιών τους και φτιάχνουν δικά τους νοικοκυριά πριν παντρευτούν και ξεκινήσουν μια παραδοσιακή οικογένεια. Ηλικιωμένα άτομα, ιδιαίτερα γυναίκες, βρίσκονται μόνα σε ανεξάρτητα νοικοκυριά, αφού μεγάλωσαν τα παιδιά τους και χώρισαν ή έχασαν το σύντροφό τους. Παρ' όλα αυτά, οι τάσεις δείχνουν ότι η νέα γενιά θα ζήσει σε μια πυρηνική οικογένεια κάποια στιγμή της ενήλικης ζωής της σε μεγαλύτερη αναλογία από κάθε άλλη εποχή. Οι γενιές ή ομάδες ανθρώπων που γεννήθηκαν μετά το 1930 έχουν μεγαλύτερη πιθανότητα να παντρευτούν και να αναθρέψουν παιδιά, απ' ότι οι προηγούμενες γενιές. Η διάρκεια του γάμου και της ανατροφής των παιδιών μπορεί να μειώνεται, η συχνότητά τους όμως εξακολουθεί να αυξάνεται (53).

Το επιχείρημα ότι το κεφάλαιο "καταστρέφει" την οικογένεια, παραβλέπει επίσης και τις κοινωνικές δυνάμεις που κάνουν ελκυστική την οικογενειακή ζωή. Παρά την κριτική ότι φθείρει ψυχολογικά, η πυρηνική οικογένεια εξακολουθεί να ικανοποιεί πραγματικές ανάγκες πολλών ανθρώπων μέσα στις ανταγωνιστικές κοινωνίες. Αυτό είναι αλήθεια όχι μόνο για τη μακροχρόνια μονογαμία αλλά ακόμα περισσότερο για την ανατροφή των παιδιών. Όσοι και όσες ανατρέφουν μόνοι παιδιά, επωμίζονται τόσο οικονομικά όσο και ψυχικά βάρη. Για τις γυναίκες της εργατικής τάξης, ιδιαίτερα, τα βάρη αυτά κάνουν παραπλανητική την "ανεξαρτησία" που τους δίνει η συμμετοχή τους στο εργατικό δυναμικό. Μελετητές της κοινωνικής πολιτικής θεωρούν τη μονογονεϊκή οικογένεια ως μεταβατικό σχήμα προς μια οικογένεια με δύο γονείς, μετά από δεύτερο γάμο (54).

Οι επιπτώσεις της αυξανόμενης γυναικείας συμμετοχής στο εργατικό δυναμικό μπορεί να εντοπίζονται περισσότερο στην άμβλυση του κατά φύλα καταμερισμού εργασίας μέσα στην οικογένεια, παρά στη μεγαλύτερη συχνότητα των διαζυγίων, χωρίς όμως να υπάρχουν αρκετές ενδείξεις γι' αυτό. Οι στατιστικές που δείχνουν ποιος κάνει τις δουλειές του σπιτιού,

παρουσιάζουν μικρές αλλαγές τα τελευταία χρόνια, ακόμα και σε οικογένειες όπου η σύζυγος έχει αμειβόμενη εργασία. Οι γυναίκες εξακολουθούν να κάνουν το μεγαλύτερο μέρος τους (55). Το "διπλό ωράριο" είναι μια πραγματικότητα για τις εργαζόμενες. Αυτό δεν εκπλήσσει εφ' όσον ο κατά φύλα καταμερισμός της εργασίας έξω από την οικογένεια, στην αγορά εργασίας, κρατά τις γυναίκες οικονομικά εξαρτημένες από τους άνδρες ακόμα και όταν κερδίζουν οι ίδιες χρήματα. Παρ' όλα αυτά, το μέλλον της πατριαρχίας δεν εξαρτάται μόνο από το μέλλον των οικογενειακών σχέσεων. Γιατί η πατριαρχία, όπως και το κεφάλαιο, μπορεί να είναι εκπληκτικά ευέλικτη και ευπροσάρμοστη.

Ο πατριαρχικός καταμερισμός της εργασίας μέσα στην οικογένεια ή αλλού, είτε είναι σε "τελευταία ανάλυση" ανεκτός από το κεφάλαιο είτε όχι, διαμορφώνει τον καπιταλισμό σήμερα. Όπως δείχνουμε παρακάτω, η πατριαρχία νομιμοποιεί τον καπιταλιστικό έλεγχο και συγχρόνως απονομιμοποιεί κάποιες μορφές αγώνα ενάντια στο κεφάλαιο.

Η ιδεολογία των 20^{ου} αιώνα

Η πατριαρχία, με τη δημιουργία και τη νομιμοποίηση της ιεραρχίας ανάμεσα σε άνδρες (προσφέροντας στους άνδρες κάθε κοινωνικής ομάδας τον έλεγχο τουλάχιστον κάποιων γυναικών), ενισχύει τον καπιταλιστικό έλεγχο, ενώ οι καπιταλιστικές αξίες διαμορφώνουν τον ορισμό του πατριαρχικού ιδανικού.

Τα ψυχολογικά φαινόμενα που εντοπίζει η Φάιερστόουν, αποτελούν εξαιρετικά παραδείγματα όσων συμβαίνουν σε σχέσεις εξάρτησης και κυριαρχίας. Απορρέουν από την πραγματικότητα της κοινωνικής εξουσίας των ανδρών -από την οποία αποκλείονται οι γυναίκες- αλλά διαμορφώνονται από το γεγονός ότι συμβαίνουν στο πλαίσιο της καπιταλιστικής κοινωνίας (56). Αν εξετάσουμε τα ανδρικά χαρακτηριστικά όπως περιγράφονται από τις ριζοσπάστριες φεμινίστριες, -ανταγωνιστές, ορθολογιστές, κυριαρχικοί- μοιάζουν όλα με την περιγραφή των κυρίαρχων αξιών της καπιταλιστικής κοινωνίας.

Αυτή η "σύμπτωση" μπορεί να ερμηνευτεί με δύο τρόπους. Κατ' αρχήν, οι άνδρες ως μισθωτοί εργαζόμενοι, αφομοιώνονται στις καπιταλιστικές κοινωνικές σχέσεις στην εργασία, ωθούνται στον ανταγωνισμό που προδιαγράφουν οι σχέσεις και υιοθετούν τις αντίστοιχες αξίες (57). Η περιγραφή των ανδρών από τις ριζοσπάστριες φεμινίστριες δεν είναι εντελώς έξω από το πλαίσιο των καπιταλιστικών κοινωνιών. Δεύτερον, ακόμα και όταν άνδρες και γυναίκες δεν συμπεριφέρονται σήμερα σύμφωνα με τα πρότυπα των φύλων, οι άνδρες *διεκδικούν για τον εαυτό τους* όσα χαρακτηριστικά έχουν αποκτήσει αξία στην κυρίαρχη ιδεολογία. Έτσι, για παράδειγμα, οι συγγραφείς του *Crestwood Heights* λένε ότι ενώ άνδρες επαγγελματίες χειραγωγούσαν συνεχώς τους υφισταμένους τους (συχνά χρησιμοποιώντας τεχνικές που απευθύνονται σε μη ορθολογικά στοιχεία για να αποσπάσουν τη συμπεριφορά που θέλουν), άνδρες και γυναίκες χαρακτήριζαν τους άνδρες "ορθολογιστές και πραγματιστές". Και ενώ οι γυναίκες έκαναν μεγάλη προσπάθεια να μελετήσουν επιστημονικές μεθόδους για την ανατροφή και

ανάπτυξη των παιδιών, άνδρες και γυναίκες στο *Crestwood Heights* χαρακτηρίζαν τις γυναίκες "παράλογες και συναισθηματικές" (58).

Αυτό βοηθάει να εξετάσουμε όχι μόνο τα "ανδρικά" και "γυναικεία" χαρακτηριστικά στις καπιταλιστικές κοινωνίες, αλλά και τις ιδιαίτερες μορφές της σεξιστικής ιδεολογίας. Ακριβώς όπως η γυναικεία εργασία εξυπηρετεί το διπλό στόχο να διαιωνίζει την ανδρική κυριαρχία και την καπιταλιστική παραγωγή, έτσι και η σεξιστική ιδεολογία εξυπηρετεί το διπλό στόχο να εξυμνεί τα ανδρικά χαρακτηριστικά/καπιταλιστικές αξίες, και να υποβαθμίζει τα γυναικεία χαρακτηριστικά/κοινωνικές ανάγκες. Αν οι γυναίκες ήταν υποβαθμισμένες ή ανίσχυρες και σε άλλες κοινωνίες, οι λόγοι (η εκλογίκευση) που είχαν οι άνδρες γι' αυτό ήταν διαφορετικοί. Μόνο σε μια καπιταλιστική κοινωνία έχει νόημα να περιφρονούνται οι γυναίκες ως συναισθηματικές ή παράλογες. Τα επίθετα αυτά δεν θα είχαν κανένα νόημα στην αναγέννηση. Μόνο σε μια καπιταλιστική κοινωνία έχει νόημα η υποβάθμιση των γυναικών επειδή είναι "εξαρτημένες", προσδιορισμός χωρίς κανένα νόημα σε φεουδαρχικές κοινωνίες. Ο καταμερισμός της εργασίας εξασφαλίζει ότι οι γυναίκες, ως σύζυγοι και μητέρες, αναλαμβάνουν το μεγαλύτερο μέρος της παραγωγής αξιών χρήσης. Η υποβάθμιση αυτής της δραστηριότητας αποκρύπτει την ανικανότητα του κεφαλαίου να ικανοποιήσει τις κοινωνικά προσδιορισμένες ανάγκες, την ίδια στιγμή που υποβαθμίζει τις γυναίκες στα μάτια των ανδρών και δίνει μια λογική εξήγηση της ανδρικής κυριαρχίας. Ένα σχετικό παράδειγμα είναι η περίεργη αμφισημία των τηλεοπτικών διαφημίσεων. Από τη μια μεριά αναφέρονται στους πραγματικούς περιορισμούς για την ικανοποίηση των κοινωνικών αναγκών: απορρυπαντικά που καταστρέφουν τα ρούχα και ερεθίζουν το δέρμα, εμπορεύματα ευτελούς ποιότητας όλων των ειδών. Από την άλλη, το ενδιαφέρον γι' αυτά τα προβλήματα πρέπει να δυσφημισθεί. Αυτό επιτυγχάνεται με τη γελοιοποίηση των γυναικών, δηλαδή των εργαζομένων που πρέπει να ασχοληθούν με τέτοια προβλήματα.

Ένα αντίστοιχο παράδειγμα που αποδεικνύει τη συνεργασία της πατριαρχίας με τον καπιταλισμό, μπορεί να εντοπισθεί στον κατά φύλα καταμερισμό της εργασίας στο εργατικό δυναμικό. Ο καταμερισμός αυτός τοποθετεί τις γυναίκες σε χαμηλόμισθα επαγγέλματα, σε καθήκοντα που θεωρούνται κατάλληλα για το ρόλο τους. Οι γυναίκες γίνονται δασκάλες, εργάζονται στην πρόνοια και αποτελούν το μεγαλύτερο μέρος των εργαζομένων στον τομέα υγείας. Οι ρόλοι φροντίδας που έχουν οι γυναίκες σ' αυτά τα επαγγέλματα έχουν χαμηλό κύρος, εν μέρει επειδή οι άνδρες υποβαθμίζουν τη γυναικεία εργασία. Έχουν ακόμα χαμηλό κύρος επειδή ο καπιταλισμός δίνει έμφαση στην προσωπική ανεξαρτησία και στη δυνατότητα της ιδιωτικής επιχείρησης να ικανοποιήσει κοινωνικές ανάγκες, έμφαση που έρχεται σε αντίθεση με την ανάγκη παροχής κοινωνικών υπηρεσιών συλλογικά. Η αντιπαράθεση ανάμεσα στην προτεραιότητα του κεφαλαίου να παράγει αξίες ανταλλαγής, και στη ζήτηση αξιών χρήσης αποφεύγεται, όσο η κοινωνική σημασία των εργασιών φροντίδας μπορεί να υποβαθμίζεται επειδή γίνεται από γυναίκες. Μ' αυτό τον τρόπο, δεν είναι ο φεμινισμός, αλλά ο σεξισμός που διαιρεί και εξασθενίζει την εργατική τάξη.

IV ΓΙΑ ΜΙΑ ΠΙΟ ΠΡΟΟΔΕΥΤΙΚΗ ΕΝΩΣΗ

Πολλά προβλήματα παραμένουν αδιερεύνητα. Η πατριαρχία, όπως τη χρησιμοποιήσαμε εδώ, παραμένει περισσότερο περιγραφικός παρά αναλυτικός όρος. Αν νομίζουμε ότι μόνος του ο μαρξισμός είναι ανεπαρκής, και ότι μόνος του ο ριζοσπαστικός φεμινισμός δεν είναι ικανοποιητικός, τότε πρέπει να αναπτύξουμε νέες αναλυτικές κατηγορίες. Αυτό που δυσκολεύει το εγχείρημά μας, είναι ότι συχνά τα ίδια στοιχεία, όπως ο καταμερισμός της εργασίας, ενισχύουν και την πατριαρχία και τον καπιταλισμό, και ότι σε μια ολοκληρωτικά πατριαρχική καπιταλιστική κοινωνία, είναι δύσκολο να απομονώσουμε τους μηχανισμούς της πατριαρχίας. Εντούτοις, αυτό πρέπει να κάνουμε. Δείξαμε μερικά σημεία αφετηρίας: τη μελέτη του ποιος επωφελείται από τη γυναικεία εργατική δύναμη, την αποκάλυψη της υλικής βάσης της πατριαρχίας, τη διερεύνηση των μηχανισμών της ιεραρχίας και της αλληλεγγύης ανάμεσα στους άνδρες. Τα ερωτήματα που πρέπει να βάλουμε είναι ανεξάντλητα.

Μπορούμε να μιλήσουμε για τους νόμους κίνησης ενός πατριαρχικού συστήματος; Πώς η πατριαρχία γεννά το φεμινιστικό αγώνα; Ποιες μορφές πολιτικής για τα φύλα και αγώνων ανάμεσα στα φύλα μπορούμε να εντοπίσουμε σε άλλες κοινωνίες εκτός από τις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές; Ποιες είναι οι αντιφάσεις του πατριαρχικού συστήματος και ποια η σχέση τους με τις αντιφάσεις του καπιταλισμού; Γνωρίζουμε ότι οι πατριαρχικές σχέσεις γεννούν το φεμινιστικό κίνημα και το κεφάλαιο τον ταξικό αγώνα. Πώς όμως εξελίχθηκε η σχέση του φεμινισμού με τον ταξικό αγώνα σε διάφορες ιστορικές συγκυρίες; Σ' αυτό το μέρος του άρθρου επιχειρούμε μια απάντηση στην τελευταία αυτή ερώτηση.

Ιστορικά αλλά και σήμερα, η σχέση φεμινισμού και ταξικής πάλης είτε ακολούθησε ξεχωριστούς δρόμους (ο "αστικός" φεμινισμός από τη μια και η ταξική πάλη από την άλλη), είτε μέσα στην αριστερά κυριάρχησε ο μαρξισμός πάνω στο φεμινισμό. Αυτή η κατάσταση ήταν αποτέλεσμα τόσο της αναλυτικής δύναμης του μαρξισμού όσο και της ανδρικής εξουσίας μέσα στην αριστερά. Προκλήθηκαν έτσι ανοιχτές διαμάχες και μια αντιφατική θέση για τις μαρξίστριες φεμινίστριες.

Οι περισσότερες φεμινίστριες που θεωρούν τον εαυτό τους ριζοσπάστριες (ενάντια στο σύστημα, ενάντια στον καπιταλισμό και τον ιμπεριαλισμό, σοσιαλίστριες, κομμουνίστριες, μαρξίστριες κ.λπ.), συμφωνούν ότι η ριζοσπαστική πτέρυγα του γυναικείου κινήματος έχασε τη μαχητικότητά της, ενώ η "αστική" πτέρυγα άρπαξε την ευκαιρία και προχώρησε. Το κίνημά μας δεν βρίσκεται πλέον σε εκείνη την έντονη και δυναμική περίοδο όπου ό,τι κάναμε λειτουργούσε - διαμόρφωνε συνειδήσεις, έφερνε πιο πολλές γυναίκες στο κίνημα (περισσότερες κι από όσες μπορούσαν εύκολα να ενταχθούν), αναδείκνυε τα γυναικεία θέματα στην κοινωνία, συχνά με τρόπους που αμφισβητούσαν σε βάθος τις καπιταλιστικές και πατριαρχικές σχέσεις. Σήμερα έχουμε την αίσθηση ότι τμήματα του κινήματος έχουν ενσωματωθεί και ότι ο "φεμινισμός" χρησιμοποιείται κατά των γυναικών. Παράδειγμα οι υποθέσεις, όπου οι δικαστές ισχυρίζονται ότι οι γυναίκες νοικοκυρές, μετά από πολύχρονο γάμο, δεν έχουν ανάγκη από διατροφή εφ' όσον, όπως όλοι γνωρίζουμε, έχουν πια απελευθερωθεί. Η αποτυχία της ψήφισης άρθρου για τα Ίσα

Δικαιώματα στο σύνταγμα (των ΗΠΑ) δείχνει πως είναι δικαιολογημένοι οι φόβοι πολλών γυναικών ότι ο "φεμινισμός" θα συνεχίσει να χρησιμοποιείται εναντίον τους και ότι υπάρχει πραγματική ανάγκη να επανεκτιμήσουμε το κίνημά μας και να αναλύσουμε γιατί ενσωματώθηκε μ' αυτό τον τρόπο. Γι' αυτή την επανεκτίμηση είναι λογικό να ανατρέξουμε στο μαρξισμό για βοήθεια, μια και αποτελεί συγκροτημένη θεωρία κοινωνικής αλλαγής. Η μαρξιστική θεωρία είναι περισσότερο ανεπτυγμένη από τη φεμινιστική και, προσπαθώντας να την χρησιμοποιήσουμε, αποπροσανατολιζόμαστε πολλές φορές από τους φεμινιστικούς στόχους.

Η αριστερά πάντα αμφιταλαντευόταν γύρω από το γυναικείο κίνημα, θεωρώντας το συχνά επικίνδυνο για το στόχο της σοσιαλιστικής επανάστασης. Όταν αριστερές γυναίκες ασπάζονται το φεμινισμό, μπορεί να απειλούνται προσωπικά οι αριστεροί άνδρες. Και βέβαια, πολλές αριστερές οργανώσεις επωφελοούνται από την εργασία των γυναικών. Έτσι, διάφορες αριστερές αναλύσεις (προοδευτικές και παραδοσιακές) θεωρούν τον εαυτό τους αυτάρκη τόσο θεωρητικά όσο και πολιτικά. Επιχειρούν να επηρεάσουν τις γυναίκες ώστε να εγκαταλείψουν την προσπάθεια ανάπτυξης μιας ανεξάρτητης θεωρίας για την κατάστασή τους, και να υιοθετήσουν τη δική τους θεώρηση. Όσο για τη δική μας απάντηση σ' αυτή την πίεση, μια και μόνες μας στραφήκαμε στη μαρξιστική ανάλυση, είναι φυσικό να προσπαθούμε να συμμετέχουμε στην "αδελφότητα". Ίσως όμως καταλήξουμε να προσπαθούμε να δικαιολογήσουμε τον αγώνα μας στην αδελφότητα, αντί να αναλύουμε την κατάσταση των γυναικών για να βελτιώσουμε την πολιτική μας πρακτική. Τελικά, πολλοί μαρξιστές είναι ικανοποιημένοι από την παραδοσιακή μαρξιστική ανάλυση του γυναικείου ζητήματος. Βλέπουν την τάξη ως το σωστό πλαίσιο ανάλυσης της θέσης των γυναικών. Οι γυναίκες πρέπει να μελετηθούν ως μέρος της εργατικής τάξης. Ο αγώνας τους κατά του καπιταλισμού θα πρέπει να έχει προτεραιότητα απέναντι σε οποιαδήποτε σύγκρουση ανάμεσα σε άνδρες και γυναίκες. Δεν επιτρέπεται η σύγκρουση των φύλων να παρενοχλεί την ταξική αλληλεγγύη.

Καθώς η οικονομική κατάσταση στις Ηνωμένες Πολιτείες επιδεινώθηκε τα τελευταία χρόνια, η παραδοσιακή μαρξιστική ανάλυση ξανακέρδισε έδαφος. Στη δεκαετία του '60, το κίνημα για τα πολιτικά δικαιώματα, το κίνημα των φοιτητών για την ελεύθερη έκφραση, το αντιπολεμικό κίνημα, το γυναικείο κίνημα, το οικολογικό κίνημα και η αυξανόμενη μαχητικότητα ομάδων επαγγελματιών και υπαλλήλων, όλα αυτά έθεσαν νέα ερωτήματα στο μαρξισμό. Τώρα όμως, η επανεμφάνιση απτών οικονομικών προβλημάτων όπως ο πληθωρισμός και η ανεργία, υποβάθμισαν τη σημασία τέτοιων αιτημάτων και επανέφεραν την αριστερά στα "βασικά" ζητήματα στην πολιτική της εργατικής τάξης (με τη στενή έννοια). Οι αναπτυσσόμενες μαρξιστικές-λενινιστικές εξωκομματικές ομάδες έγιναν αντιφεμινιστικές και στη θεωρία και στην πράξη. Και υπάρχουν ενδείξεις, ότι η παρουσία φεμινιστικών θεμάτων στην ακαδημαϊκή αριστερά μειώνεται επίσης. Οι χώροι απασχόλησης των παιδιών εξαφανίζονται από τα αριστερά συνέδρια. Καθώς ο μαρξισμός ή και η πολιτική οικονομία γίνονται αποδεκτά από τους διανοούμενους, η παλιά σχολή της φιλελεύθερης ακαδημαϊκής κοινότητας αντικαθίσταται από τη μια στιγμή στην άλλη από ένα δίκτυο δυναμικών "νέων" μαρξιστών και

ριζοσπαστών. Δίκτυο όχι λιγότερο ανδρικό όσον αφορά στα μέλη και την εμφάνισή του, παρά τη νεότητα και το ριζοσπαστισμό του.

Οι πιέσεις προς τις ριζοσπάστριες γυναίκες να εγκαταλείψουν τις ανοησίες και να γίνουν "σοβαρές" επαναστάτριες αυξάνονται. Η δουλειά μας φαίνεται να είναι χάσιμο χρόνου, αν συγκριθεί με τον "πληθωρισμό" και την "ανεργία". Το γεγονός ότι η ανεργία μας δεν θεωρήθηκε ποτέ κρίση είναι ένδειξη της ανδρικής κυριαρχίας. Στην τελευταία μεγάλη οικονομική κρίση της δεκαετίας του '30, η μεγάλη ανεργία αντιμετωπίστηκε εν μέρει με τον αποκλεισμό των γυναικών από όλα τα επαγγέλματα - ένας μισθός ανά οικογένεια, ο μισθός του άνδρα. Ο καπιταλισμός και η πατριαρχία βγήκαν ενισχυμένοι από την κρίση. Όπως οι οικονομικές κρίσεις εξυπηρετούν μια λειτουργία ανασυγκρότησης του καπιταλισμού και διορθώνουν τις ανισοροπίες, έτσι μπορούν να εξυπηρετούν και την πατριαρχία. Η δεκαετία του '30 ξανάβαλε τις γυναίκες στη θέση τους.

Ο αγώνας κατά του κεφαλαίου και της πατριαρχίας, δεν μπορεί να πετύχει αν σταματήσει η μελέτη και η πρακτική γύρω από τα φεμινιστικά θέματα. Ο αγώνας που έχει στόχο μόνο τις καπιταλιστικές σχέσεις καταπίεσης, θα αποτύχει γιατί θα έχει αγνοήσει τα στηρίγματά τους μέσα στις πατριαρχικές σχέσεις καταπίεσης. Και η ανάλυση της πατριαρχίας είναι σημαντική, για να ορίσει το είδος σοσιαλισμού που θα καταστρέψει την πατριαρχία, το μόνο είδος σοσιαλισμού που θα είναι χρήσιμος για τις γυναίκες. Ενώ γυναίκες και άνδρες έχουν την ίδια ανάγκη να ανατρέψουν τον καπιταλισμό, έχουν διαφορετικά συμφέροντα ανάλογα με την ομάδα φύλου στην οποία ανήκουν. Δεν είναι σαφές από το πρόγραμμά μας, από την ιστορία ή από τους άνδρες σοσιαλιστές, ότι ο "σοσιαλισμός" για τον οποίο αγωνιζόμαστε είναι ο ίδιος για άνδρες και γυναίκες. Γιατί ένας "ανθρώπινος σοσιαλισμός" δεν θα απαιτούσε μόνο συναίνεση στη μορφή της νέας κοινωνίας και του νέου ανθρώπου αλλά, πιο συγκεκριμένα, θα απαιτούσε την παραίτηση των ανδρών από τα προνόμιά τους.

Εμείς οι γυναίκες δεν πρέπει να αφήσουμε να μας πείσουν ότι οι στόχοι μας δεν είναι επείγοντες και σημαντικοί, όπως συνέβη τόσο πολλές φορές στο παρελθόν. Πρέπει να αντιταχθούμε στον επιχειρούμενο εξαναγκασμό να εγκαταλείψουμε τους φεμινιστικούς μας στόχους, είτε αυτός γίνεται με λεπτό τρόπο είτε όχι.

Αυτό σημαίνει δύο στρατηγικές θεωρήσεις. Πρώτον, ο αγώνας για το σοσιαλισμό πρέπει να είναι αγώνας στον οποίο συμμαχούν ομάδες με διαφορετικά συμφέροντα. Οι γυναίκες δεν θα πρέπει να εμπιστευθούν τους άνδρες ότι θα τις "απελευθερώσουν μετά την επανάσταση". Δεν υπάρχει κανένας λόγος να πιστεύουν ούτε ότι εκείνοι ξέρουν τον τρόπο ούτε ότι έχουν καμιά ανάγκη να το κάνουν. Στην πραγματικότητα, το άμεσο συμφέρον τους βρίσκεται στη συνέχιση της καταπίεσής μας. Αντίθετα, πρέπει να έχουμε τις δικές μας οργανώσεις και τη δική μας βάση. Δεύτερον, νομίζουμε ότι ο κατά φύλα καταμερισμός της εργασίας μέσα στον καπιταλισμό, μας έκανε να καταλάβουμε στην πράξη τι σημαίνει ανθρώπινη αλληλεξάρτηση και ανθρώπινες ανάγκες. Συμφωνούμε με τη Lise Vogel ότι, ενώ οι άνδρες αγωνίστηκαν για χρόνια *κατά* του κεφαλαίου, οι γυναίκες κατάλαβαν *για* ποιο πράγμα πρέπει να αγωνίζονται (59). Κατά κανόνα, η θέση των ανδρών στην πατριαρχία και στον καπιταλισμό, τους εμποδίζει να συνειδητοποιούν τόσο τις

ανθρώπινες ανάγκες για φροντίδα, συμμετοχή και ανάπτυξη, όσο και τη δυνατότητα να ικανοποιούν αυτές τις ανάγκες σε μια κοινωνία μη ιεραρχική και μη πατριαρχική. Ακόμα και αν τους καλλιεργήσουμε αυτή τη συνείδηση, οι άνδρες μπορεί να αποτιμήσουν τα πιθανά κέρδη και τις πιθανές ζημιές και να προτιμήσουν τη σημερινή κατάσταση. Οι άνδρες έχουν να χάσουν κάτι περισσότερο από τις αλυσίδες τους.

Ως φεμινίστριες σοσιαλίστριες, πρέπει να οργανώσουμε την πρακτική μας στην κατεύθυνση τόσο του αγώνα κατά της πατριαρχίας όσο και του αγώνα κατά του καπιταλισμού. Πρέπει να επιμένουμε ότι θέλουμε να δημιουργήσουμε μια κοινωνία όπου η αναγνώριση της αλληλεξάρτησης είναι απελευθέρωση και όχι ντροπή, η φροντίδα είναι καθολική αξία και όχι καταπιεστική πρακτική και όπου οι γυναίκες δεν συνεχίζουν να στηρίζουν ούτε τις φαινομενικές ούτε τις πραγματικές ελευθερίες των ανδρών.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

Προηγούμενα σχέδια αυτού του άρθρου που δημοσιεύτηκαν το 1975 και το 1977, γράφτηκαν μαζί με την Amy B. Bridges. Δυστυχώς, η Amy λόγω ανειλημμένων υποχρεώσεων δεν μπόρεσε να συνεχίσει αυτή τη δουλειά, η οποία ήταν κοινή από την αρχή και σ' όλη τη διάρκεια της μακριάς και αντιφατικής ιστορίας της. Όλα αυτά τα χρόνια, άτομα και ομάδες μας πρόσφεραν σχόλια, επιχειρήματα και υποστήριξη. Ανάμεσά τους θα ήθελα να ευχαριστήσω τη Μαρξιστική Φεμινιστική Ομάδα 1, το Τμήμα Γυναικείων Σπουδών του Πανεπιστημίου της Πολιτείας της Νέας Υόρκης στο Μπάφαλο, το Πρόγραμμα Γυναικείων Σπουδών του Πανεπιστημίου του Μίσιγκαν και διάφορες ομάδες της Ένωσης Ριζοσπαστικής Πολιτικής Οικονομίας. Θα ήθελα επίσης να ευχαριστήσω τις Temma Kaplan, Ann Markyssen και Jane Flax για την ιδιαίτερα προσεκτική και πρόσφατη ανάγνωση του κειμένου. Αυτό το άρθρο θα δημοσιευθεί μαζί με τις απαντήσεις, τις προσθέσεις, τις κριτικές κ.λπ. στο βιβλίο *Women and Revolution* που επιμελείται η Lydia Sargent και θα εκδοθεί από τις εκδόσεις South End στις αρχές του 1980. Ευχαριστώ τη Lydia, τις εκδόσεις South End και τους επιμελητές του περιοδικού *Capital and Class* για το ενδιαφέρον τους. Μπορείτε να έρθετε σε επαφή μαζί μου μέσω των εκδόσεων South End (Box 68, Astor Station, Boston, Massachusetts 02123).

1. Συχνά παραφρασμένο "ο σύζυγος και η σύζυγος γίνονται ένα, και αυτό το ένα είναι ο σύζυγος", ο αγγλικός νόμος λέει ότι "με το γάμο, ο σύζυγος και η σύζυγος αποτελούν ένα πρόσωπο απέναντι στο νόμο: αυτό σημαίνει ότι η ίδια η ύπαρξη και η νομική υπόσταση της γυναίκας αναστέλλεται κατά τη διάρκεια του γάμου, ή τουλάχιστον ενσωματώνεται και συμπεριλαμβάνεται σ' αυτήν του συζύγου". I. Blackstone, "Commentaries", 1765, σ. 422, 445, αναφέρεται στο Kenneth M. Davidson, Ruth B. Ginsburg και Herma H. Kay, *Sex Based Discrimination*, (St. Paul, Minn.: West Publishing Co, 1974), σ. 117.

2. Φρίντριχ Ένγκελς *Η Καταγωγή της Οικογένειας, της Ατομικής Ιδιοκτησίας και του Κράτους* με εισαγωγή της Ε.Β. Λήκοκ, (Αθήνα: Θεμέλιο, 1982).

3. Φρίντριχ Ένγκελς *The condition of the working class in England* (Stanford, Calif.: Stanford University Press, 1958). Βλ. ιδιαίτερα σελ. 162-66 και σελ. 296 ελληνική μετάφραση.

4. Eli Zaretsky, "Capitalism, the Family, and Personal Life" *Socialist Revolution*, Μέρος I στο νο 13-14 (Ιαν.-Απριλ. 1973), σ. 66-125, και Μέρος II No 15 (Μάιος - Ιούνιος 1973), σ. 19-70. Επίσης Zaretsky, "Socialist Politics and the Family", *Socialist Revolution* (τώρα *Socialist Review*) νο 19 (Ιαν.-Μάρτ. 1974) σ. 83-98 και *Capitalism, the Family and Personal Life* (New York: Harper & Row, 1976). Ελληνική μετάφραση *Καπιταλισμός, οικογένεια και προσωπική ζωή* (Αθήνα: Στοχαστής, 1979). Οι εργασίες του Bruce Brown "Marx, Freud and the Critique of Everyday Life" (New York: *Monthly Review Press* 1973) και του Henri Lefevre "Everyday Life in the Modern World" (New York: Harper & Row, 1971), μπορούν να ομαδοποιηθούν με τον Ζαρέτσκι στο βαθμό που, όπως ισχυρίζονται, οι αναλύσεις τους αφορούν τις γυναίκες.

5. Σ' αυτό το σημείο ο Ζαρέτσκι ακολουθεί τη Margaret Benston "The political Economy of Women's Liberation, *Monthly Review* Τομ. 21 νο 4 (Σεπτ. 1969 σ. 13-27) που έβαλε ως ακρογωνιαίο λίθο της ανάλυσής της τη διαφορετική σχέση που έχουν με τον καπιταλισμό οι γυναίκες και οι άνδρες. Υποστήριξε ότι οι γυναίκες στο σπίτι παράγουν αξίες χρήσης και οι άνδρες στην αγορά εργασίας παράγουν αξίες ανταλλαγής. Ονόμασε τη γυναικεία εργασία προκαπιταλιστική (και θεώρησε βάση της πολιτικής ένωσης των γυναικών την κοινή τους εργασιακή εμπειρία). Ο Ζαρέτσκι βασίζεται σ' αυτή την ουσιαστική διαφορά ανάμεσα στην εργασία ανδρών και γυναικών, τις ονομάζει όμως και τις δύο καπιταλιστικές.

6. Zaretsky, "Personal Life", Μέρος I, σ. 114.

7. Mariarosa Dalla Costa "Women and the Subversion of the Community", στο *The Power of Women and the Subversion of the Community* των Mariarosa Dalla Costa και Selma James (Bristol, England: Falling Wall Press, 1973, δεύτερη έκδοση) φυλλάδιο, 78 pps.

8. Είναι ενδιαφέρον να σημειώσουμε ότι στο πρωτότυπο άρθρο (αναφέρεται στη σημείωση 7), η Ντάλα Κόστα υποστηρίζει ότι ο μισθός για τη νοικοκυρά θα νομιμοποιούσε περισσότερο το ρόλο της νοικοκυράς για τη γυναίκα (σ. 32, 34). Αλλά σε μια σημείωση (η 16 σ. 52-53), εξηγεί τη δημοτικότητα του αιτήματος και τη χρήση του ως μέσου συνειδητοποίησης. Από τότε υποστηρίζει ενεργά το αίτημα. Βλέπε Dalla Costa "A General Strike", στο *All Work and No Pay: Women, Housework and the Wages Due*, επιμ. Wendy Edmond και Suzie Fleming (Bristol, England: Falling Wall Press, 1975).

9. Το κείμενο στο άρθρο είναι: "Πρέπει να διευκρινίσουμε ότι με το ημερομίσθιο, η οικιακή εργασία δεν παράγει μόνο αξίες χρήσης, αλλά είναι απαραίτητη στην παραγωγή της υπεραξίας" (σ. 31). Η σημείωση 12 λέει "Αυτό που ακριβώς εννοούμε είναι ότι η οικιακή εργασία είναι *παραγωγική*, με τη μαρξική έννοια, δηλαδή παράγει υπεραξία" (σελ. 52, υπογράμμιση πρωτοτύπου). Απ' όσο γνωρίζουμε το επιχείρημα αυτό δεν διατυπώθηκε ποτέ πιο καθαρά από την ομάδα για το μισθό της νοικοκυράς. Ωστόσο, οι μαρξιστές επανειλημμένα απάντησαν στο επιχείρημα.

10. Στα κείμενα της συζήτησης αυτής περιλαμβάνονται: Lise Vogel, "The Earthly Family", *Radical America*, τομ. 7, νο 4-5 (Ιούλ. - Οκτ. 1973) σ. 9-50, Ira Gestein "Domestic Work and Capitalism", *Radical America*, τομ. 7, νο 4-5

(Ιούλ-Οκτ.), σ. 101-128, John Harrison, "Political Economy of Housework", *Bulletin of the Conference of Socialist Economists*, Τομ. 3, vo 1 (1973), Wally Saccombe, "The Housewife and her Labour under Capitalism", *New Left Review*, No 83 (Ιαν. - Φεβρ. 1974), σ. 3-24, Margaret Coulson, Branka Magas και Hillary Wainwright "The Housewife and her Labour under Capitalism. A critique", *New Left Review*, vo. 89 (Ιαν.-Φεβρ. 1975), σ. 59-71, Jean Gardiner, "Women's Domestic Labour", *New Left Review*, vo 89 (Ιαν.-Φεβρ. 1975), σ. 47-58, Ian Gough και John Harrison, "Unproductive Labour and Housework Again", *Bulletin of the Conference of Socialist Economists*, τομ. 4, vo 1 (1975), Jean Gardiner, Susan Himmelweit και Maurren Mackintosh, "Women's Domestic Labour", *Bulletin of the Conference of Socialist Economists*, τομ. 4, vo 2 (1975), Wally Seccombe, "Domestic Labour: Reply to Critics" *New Left Review*, vo 94 (Νοέμβ.-Δεκ. 1975) σ. 85-96, Terry Fee, "Domestic Labor: An Analysis of Housework and its Relation to the Production Process", *Review of Radical Political Economics*, τομ. 8, vo 1 (Άνοιξη 1976), σ. 1-8, Susan Himmelweit και Simon Mohun "Domestic Labour and Capital", *Cambridge Journal of Economics* τομ. 1, vo 1 (Μάρτ. 1977), σ. 15-31.

11. Στις ΗΠΑ η πιο συχνή πολιτική κριτική της ομάδας για το μισθό της νοικοκυράς, είχε αντικείμενο τον ομοιοταξισμό της.

12. Η Laura Oren το τεκμηριώνει αυτό για την εργατική τάξη στο "The Welfare of Women in Laboring Families: England, 1860 - 1950" *Feminist Studies*, Τομ. 1, vo 3-4 (Χειμώνας-Άνοιξη 1973), σ. 107-25.

13. Πρόσφατα ο Stephen Hymer μάς έδειξε μια βασική αδυναμία της ανάλυσης του Ένγκελς στην *Καταγωγή της Οικογένειας...*, που εμφανίζεται επειδή δεν αναλύει τη διαδικασία της εργασίας μέσα στην οικογένεια. Ο Ένγκελς υποστηρίζει ότι οι άνδρες ενίσχυσαν τη μονογαμία επειδή ήθελαν να αφήσουν την περιουσία τους στα δικά τους παιδιά. Ο Hymer υποστήριξε ότι η πιθανή μεταβίβαση κληρονομιάς αντί να αποτελεί "δώρο" στη μικροαστική τάξη, χρησιμοποιήθηκε ως μέσο πίεσης των παιδιών να δουλέψουν για τους πατέρες τους. Πρέπει να εξετάσουμε τη διαδικασία της εργασίας και ποιος επωφελείται από την εργασία ποιων άλλων.

14. Αυτό είναι παράφραση. Ο Καρλ Μαρξ έγραψε: "Η διαρκής συντήρηση και αναπαραγωγή της εργατικής τάξης παραμένει μόνιμος όρος για την αναπαραγωγή του κεφαλαίου. Ο κεφαλαιοκράτης μπορεί να αναθέσει ξέγνοιαστα την εκπλήρωση αυτού του όρου στο ένστικτο αυτοσυντήρησης και διαιώνισης του εργάτη". (*Το Κεφάλαιο*, [Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, 1978], Τόμος 1, σελ. 592-593).

15. Harry Braveman, *Labor and Monopoly Capital* New York: Monthly Review Press, 1975).

16. Juliet Mitchell, *Women's Estate*, (New York: Vintage Books, 1973) σ. 92. Ελληνική μετάφραση: Τζούλιετ Μίτσελ, *Η Εποχή της Γυναίκας*, Αθήνα: Πύλη, 1976, σ. 106-107.

17. Φ. Ένγκελς *Η Καταγωγή της Οικογένειας...*, πρόλογος στην πρώτη έκδοση του 1884, σ. 108. Η συνέχεια του αποσπάσματος αυτού είναι: "από τη βαθμίδα ανάπτυξης της εργασίας από τη μια μεριά και από την άλλη της οικογένειας". Είναι ενδιαφέρον ότι μ' αυτή τη διατύπωση η εργασία

αποκλείεται να συμβαίνει μέσα στην οικογένεια. Αυτό είναι ακριβώς το αδιέξοδο που θέλουμε να ξεπεράσουμε σ' αυτό το άρθρο.

18. Juliet Mitchell, "Women: The Longest Revolution", *New Left Review*, No 40 (Νοέμ.-Δεκέμ. 1966), σ. 11-37, που ανατυπώθηκε από το New England Free Press.

19. Juliet Mitchell, *Psychoanalysis and Feminism*, (New York: Pantheon Books, 1974).

20. Mitchell, *Psychoanalysis...*, σ. 412.

21. Shulamith Firestone, *The dialectic of Sex* (New York: Bantam Books, 1971). Ελληνική μετάφραση: Σούλαμιτ Φάιερστόουν, *Η Διαλεκτική του σεξ*, (Αθήνα: Ράππα, 1983)

22. "Politics of Ego: A Manifesto for New York Radical Feminists" βρίσκεται στο *Rebirth of Feminism*, επιμ. Judith Hole και Ellen Levine (New York: Qadrangle Books, 1971), σ. 440-443. "Ριζοσπάστριες φεμινίστριες" είναι όσες υποστηρίζουν ότι η βασική δυναμική της ιστορίας βρίσκεται στον αγώνα των ανδρών για κυριαρχία πάνω στις γυναίκες. Σ' αυτό το πλαίσιο, "ριζοσπαστικό" δεν σημαίνει αντικαπιταλιστικό, σοσιαλιστικό, αντιπολιτισμικό κ.λπ. αλλά έχει την έννοια ενός ιδιαίτερου συνόλου φεμινιστικών αντιλήψεων μιας ομάδας φεμινιστριών. Μερικά ακόμα κείμενα ριζοσπαστριών φεμινιστριών, από τις οποίες οι Ριζοσπάστριες Φεμινίστριες της Νέας Υόρκης ήταν ίσως οι πιο σημαντικές, βρίσκονται στο *Radical Feminism*, επιμ. Ann Koedt (New York: Quadrangle Press, 1972).

23. Ένα σημαντικό βήμα στη φεμινιστική κριτική του Φρόιντ ήταν η έμφαση στην εξουσία. Για παράδειγμα, η Φάιερστόουν υποστηρίζει ότι αν τα μικρά κορίτσια "ζηλεύουν" το πέος, αυτό συμβαίνει γιατί συνειδητοποιούν ότι όταν μεγαλώσουν τα μικρά αγόρια θα ανήκουν στην κυρίαρχη τάξη ενώ τα μικρά κορίτσια θα είναι υποταγμένα στους άνδρες. Η έλλειψη εξουσίας και όχι η νεύρωση είναι η καρδιά της κατάστασης των γυναικών. Τελευταία, κάποιες φεμινίστριες έκαναν κριτική στη Φάιερστόουν ότι απορρίπτει τη χρησιμότητα της έννοιας του ασυνείδητου. Πρόσφατα φεμινιστικά κείμενα, προσπαθώντας να ερμηνεύσουν τη δύναμη και τη συνέχιση της ανδρικής κυριαρχίας έδωσαν έμφαση στην πρωταρχική φύση των διαφορών της προσωπικότητας που βασίζονται στο φύλο, στις ρίζες τους μέσα στο ασυνείδητο και στη συνακόλουθη δυσκολία να καταργηθούν. Βλέπε Dorothy Dinnerstein, *The Mermaid and the Minotaur* (New York: Harpel Colophon Books, 1977), Nancy Chodorow, *The Reproduction of Mothering* (Berkeley: University of California Press, 1978) και Jane Flax, "The Conflict Between Nurture and Autonomy in Mother-Daughter Relationships and Within Feminism" *Feminist Studies*, τομ. 4, νο 2 (Ιούν. 1978), σ. 141-189.

24. Kate Millet, *Sexual Politics* (New York: Avon Books, 1971) σ. 25.

25. Παράδειγμα αυτού του τύπου ριζοσπαστικής φεμινιστικής ιστορίας αποτελεί το βιβλίο της Susan Brownmiller, *Against Our Will, Men, Women, and Rape* (New York: Simon & Schuster, 1975).

26. Για την άποψη της πατριαρχίας που έχει η αστική κοινωνική επιστήμη, βλέπε, για παράδειγμα, τη διάκριση του Βέμπερ ανάμεσα στην παραδοσιακή και τη θεσμική εξουσία, *Max Weber: The Theories of Social and Economic Organization*, επιμ. Talcott Parsons (New York: The Free Press, 1964), σ. 328-357. Αυτές οι απόψεις αναφέρονται επίσης στο "The Sexual

Politics of Victorian Social Anthropology", *Feminist Studies*, Τομ. 1, vo. 3-4 (Χειμώνας-Άνοιξη 1973), σ. 23-29 της Elizabeth Fee και στο *"The sociological Tradition"*, New York, Basic Books, 1966), ειδικά στο κεφάλαιο 3, "Commodity" του Robert A. Nisbet.

27. Βλέπε Viana Muller, "The Formation of the State and the Oppression of Women: Some Theoretical Considerations and a Case Study in England and Wales", *Review of Radical Political Economics*, Τομ. 9, vo 3 (Φθινόπωρο 1977), σ. 7-21.

28. Οι ιδιαίτεροι τρόποι με τους οποίους οι άνδρες ελέγχουν την πρόσβαση των γυναικών στις σημαντικές οικονομικές πηγές και περιορίζουν τη σεξουαλικότητά τους ποικίλουν πολύ, τόσο από κοινωνία σε κοινωνία όσο και από κοινωνική ομάδα σε κοινωνική ομάδα, και σε διαφορετικές ιστορικές περιόδους. Όμως, τα παραδείγματα που χρησιμοποιούμε για να παρουσιάσουμε την πατριαρχία σ' αυτό το κεφάλαιο, λαμβάνονται κυρίως από τις εμπειρίες των λευκών σε δυτικές καπιταλιστικές χώρες. Η ποικιλία των περιπτώσεων φαίνεται στα *Towards an Anthropology of Women*, επιμ. Rayna Rapp Reiter (New York: Monthly Review Press, 1975). *Women, Culture and Society*, επιμ. Michelle Rosaldo και Louise Lamphere (Stanford, California: Stanford University Press, 1974), και *Females, Males, Families: A Biosocial Approach*, της Lila Leibowitz (North Scituate, Massachusetts: Duxbury Press, 1978). Ο έλεγχος της γυναικείας σεξουαλικότητας συνδέεται συχνά με τη θέαση των παιδιών. Για να καταλάβουμε τις αλλαγές στις συνθήκες υποταγής των γυναικών πρέπει να κατανοήσουμε τη ζήτηση για παιδιά από τους άνδρες και τους καπιταλιστές.

Εκεί όπου τα παιδιά χρειάζονται για την τωρινή ή μελλοντική τους εργατική δύναμη, η γυναικεία σεξουαλικότητα τείνει να κατευθύνεται προς την αναπαραγωγή και την ανατροφή των παιδιών. Όταν τα παιδιά θεωρούνται περιττά, η γυναικεία σεξουαλικότητα προωθείται προς μη αναπαραγωγικούς σκοπούς, ενώ οι άνδρες προσπαθούν να την κατευθύνουν στην ικανοποίηση δικών τους αναγκών. Το κορίτσι του Cosmopolitan είναι ένα καλό παράδειγμα γυναίκας "απελευθερωμένης" από την ανατροφή των παιδιών που ξοδεύει όλη της την ενέργεια στην προσέλευση και ικανοποίηση των ανδρών. Οι καπιταλιστές μπορούν να χρησιμοποιήσουν επίσης τη γυναικεία σεξουαλικότητα για δικούς τους σκοπούς όπως φαίνεται στην επιτυχία με την οποία το Cosmopolitan διαφημίζει καταναλωτικά αγαθά.

29. Gayle Rubin, "The Traffic in Women", στο *Anthropology of Women*, επιμ. Reiter, σ. 159.

30. Οι Himmelweit και Mohun δείχνουν ότι και οι δύο όψεις της παραγωγής (ανθρώπων και αντικειμένων) είναι λογικά απαραίτητες για την περιγραφή του τρόπου παραγωγής αφού εξ ορισμού ο τρόπος παραγωγής μπορεί να αναπαράγει τον εαυτό του. Ούτε η μία ούτε η άλλη όψη είναι από μόνη της αρκετή. Πιο απλά, η παραγωγή αντικειμένων απαιτεί ανθρώπους και η παραγωγή ανθρώπων απαιτεί αντικείμενα. Ο Μαρξ αν και αναγνώρισε ότι ο καπιταλισμός χρειάζεται ανθρώπους, δεν ασχολήθηκε με τον τρόπο που αυτοί παράγονται, ούτε με το είδος των διασυνδέσεων ανάμεσα στις δύο όψεις της παραγωγής. Βλέπε Himmelweit και Mohun, "Domestic Labour and Capital" (σημείωση 10).

31. Για μια εξαιρετική παρουσίαση μιας τέτοιας μετάβασης στο σοσιαλισμό, βλέπε Batya Weinbaum, "Women in Transition to Socialism: Perspectives on the Chinese Case", *Review of Radical Political Economics*, Τομ. 8, νο 1 (Άνοιξη 1976), σ. 34-58.

32. Είναι σημαντικό να θυμόμαστε ότι στην προβιομηχανική περίοδο, οι γυναίκες συνέβαλαν σε μεγάλο βαθμό στη συντήρηση των οικογενειών τους, συμμετέχοντας είτε στην οικοτεχνία είτε στις αγροτικές εργασίες. Η καθιέρωση της μισθωτής εργασίας των γυναικών επέτρεπε αλλά και απαιτούσε, αυτή η συνεισφορά τους να γίνεται ανεξάρτητα από τους άνδρες της οικογένειας. Το νέο στοιχείο λοιπόν δεν ήταν ότι οι γυναίκες κέρδιζαν χρήματα, αλλά ότι κέρδιζαν χρήματα έξω από τον έλεγχο των συζύγων και των πατέρων τους. Στα βιβλία των Alice Clark, *The working Life of Women in the Seventeenth Century* (New York: Kelly, 1969) και Ivy Pinchbeck, *Women Workers in the Industrial Revolution 1500-1850* (New York: Kelly, 1969) περιγράφονται οι προβιομηχανικοί οικονομικοί ρόλοι των γυναικών και οι αλλαγές που συνέβησαν με την ανάπτυξη του καπιταλισμού. Φαίνεται ότι οι Μαρξ, Ένγκελς και Κάουτσκι δεν γνώριζαν καλά τον οικονομικό ρόλο των γυναικών πριν τον καπιταλισμό.

33. Καρλ Κάουτσκι, *Ο ταξικός Αγώνας* (New York: Norton, 1971) σ. 25-26.

34. Θα μπορούσαμε να συμπληρώσουμε "έξω από το νοικοκυριό" Κάουτσκι *Ο Ταξικός Αγώνας*, σ. 26, η έμφαση δική μας.

35. Αναφέρεται στο Neil Smelser, *Social Change and the Industrial Revolution* (Chicago: University of Chicago press, 1959), σ. 301.

36. Τα παραδείγματα αυτά είναι από το άρθρο της Heidi I. Hartmann. "Capitalism, Patriarchy and Job Segregation by sex", *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, Τομ. 1, νο 3, pt. 2 (Άνοιξη 1976), σ. 162-163.

37. Ακριβώς όπως οι εργοστασιακοί νόμοι εφαρμόστηκαν προς όφελος όλων των καπιταλιστών παρά τις διαμαρτυρίες κάποιων, έτσι και η προστατευτική νομοθεσία για τις γυναίκες και τα παιδιά ίσως εφαρμόστηκε από το κράτος με στόχο την αναπαραγωγή της εργατικής τάξης. Μόνο μία εντελώς εργαλειακή άποψη για το κράτος θα αρνιόταν ότι οι εργοστασιακοί νόμοι και η προστατευτική νομοθεσία νομιμοποιούν το κράτος παρέχοντας τη συναίνεση και ότι αποτελούν απάντηση στα αιτήματα της ίδιας της εργατικής τάξης.

38. Για μια πιο λεπτομερή αναφορά της εργατικής προστατευτικής νομοθεσίας και τις γυναίκες, βλέπε Ann C. Hill, "Protective Law Legalisation for Women: Its Origin and Effect", πολυγραφημένο, (New Haven, Conn: Yale Law School, 1970) αποσπάσματα του οποίου δημοσιεύθηκαν στο Barbara A. Babcock, Ann. E. Freedman, Eleanor H. Norton και Susan C. Ross, *Sex Discrimination and the Law: Cases and Remedies* (Boston: Little Brown & Co., 1975), ένα πολύ καλό νομικό κείμενο. Επίσης βλέπε Hartmann, "Job Segregation by Sex", σ. 164-166.

39. Τα κείμενα των Alice Clark, "The working Life of Women" και Ivy Pinchbeck "Women Workers", υποστηρίζουν ότι ο εξοβελισμός της παραγωγής από το σπίτι σκολουθήθηκε από μια διαδικασία κοινωνικής αναπροσαρμογής που κατασκεύασε τον κοινωνικό θεσμό του οικογενειακού μισθού. Η Heidi Hartmann, στο *Capitalism and Women's Work in the Home, 1900-1930*

(αδημοσίευτη διατριβή Ph.D., Yale University, 1974, αναμενόμενη έκδοση του Temple University Press, 1980) υποστηρίζει, βασιζόμενη σε ποιοτικά στοιχεία, ότι η διαδικασία αυτή εμφανίστηκε στις ΗΠΑ στις αρχές του 20ου αι. Θα μπορούσε κανείς να αποδείξει αυτή την υπόθεση ποσοτικά εξετάζοντας τις μελέτες των οικογενειακών προϋπολογισμών πολλών χρόνων και σημειώνοντας την εξέλιξη της αναλογίας του οικογενειακού εισοδήματος που παρέχεται από το σύζυγο σε διάφορες κοινωνικές ομάδες. Εντούτοις αυτά τα στοιχεία δεν είναι διαθέσιμα σε συγκρίσιμη μορφή για την περίοδο που εξετάζουμε. Η αποφασιστική σημασία του "οικογενειακού μισθού" υπονομεύθηκε ίσως κατά την περίοδο μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Η Carolyn Shaw Bell στο "Working Women's Contributions to Family Income", *Eastern Economic Journal*, τομ. 1, νο 3, (Ιούλιος 1974), σ. 185-201, παρομοιάζει πρόσφατα στοιχεία και υποστηρίζει πως είναι λάθος να συμπεραίνουμε ότι σήμερα ο άνδρας είναι αυτός που κύρια κερδίζει το ψωμί της οικογένειας. Όμως, οποιαδήποτε και αν είναι η πραγματική κατάσταση σήμερα ή στις αρχές του αιώνα, θα υποστηρίζαμε ότι η υποχρέωση των ανδρών να κερδίζουν αρκετά ώστε να συντηρούν τις οικογένειές τους *ήταν* και *είναι* κοινωνικός νόμος. Το να λέμε ότι αυτός ήταν ο κανόνας, δεν σημαίνει ότι αυτός ίσχυε παντού. Στην πραγματικότητα, αυτό που αξίζει να σημειωθεί, είναι ακριβώς η αποτυχία του να ισχύσει παντού. Εξ ου και η παρατήρηση ότι, όταν απουσιάζουν οι ικανοποιητικά ψηλοί μισθοί, εξαφανίζονται τα "κανονικά" μοντέλα οικογενειών, όπως για παράδειγμα στους μετανάστες του 19ου αι. και στους Αμερικάνους από τον τρίτο κόσμο σήμερα. Ο Oscar Handlin στο *Boston's Immigrants* (New York: Atheneum, 1968) εξετάζει τη Βοστώνη στα μέσα του 19ου αι. όπου Ιρλανδέζες απασχολούνταν στις υφαντουργίες. Οι γυναίκες ήταν περισσότερο από το μισό όλων των μισθωτών και συχνά συντηρούσαν άνεργους συζύγους. Η συζήτηση γύρω από τη δομή της οικογένειας στους Μαύρους Αμερικάνους είναι ακόμα ζωντανή. Βλέπε Carol B. Stack, *All Our Kin: Strategies for Survival in a Black Community* (New York: Harper and Row, 1974) ειδικά κεφ. 1. Θα υποστηρίζαμε επίσης (βλ. παρακάτω), ότι στις περισσότερες οικογένειες ο κανόνας καταστρατηγείται από τις ανάλογες θέσεις που παίρνουν άνδρες και γυναίκες στην αγορά εργασίας.

40. Στο *Women's Work* της Hartmann, υποστηρίζεται ότι η μη μισθωτή σύζυγος στις αρχές του 20ου αι. θεωρήθηκε γενικά ένδειξη του βιοτικού επιπέδου των ανδρών (βλ. σ. 136, νο. 6) και στο "Domestic Work", η Gerstein υποστηρίζει ότι η ύπαρξη ή μη συζύγου που εργάζεται με αμοιβή υπεισέρχεται στον καθορισμό της αξίας της ανδρικής εργατικής δύναμης (βλ. σ. 121).

41. Δεν πρέπει να δοθεί υπερβολική έμφαση στη σημασία του γεγονότος ότι οι γυναίκες παρέχουν υπηρεσίες στους άνδρες μέσα στο σπίτι. Όπως λέει η Pat Mainardi στο "The Politics of Housework", "το μέτρο της καταπίεσής σας είναι η αντίστασή του" (στο *Sisterhood is Powerful*, επιμ. Robin Morgan [New York: Vintage Books, 1970] σ. 451). Το άρθρο της είναι ίσως τόσο σημαντικό για εμάς όσο εκείνο της Φάιερστόουν για τον έρωτα. Πρόκειται για μια ανάλυση των σχέσεων εξουσίας ανάμεσα σε γυναίκες και άνδρες όπως αυτές εκδηλώνονται στην οικιακή εργασία.

42. Η Libby Zimmerman μελέτησε τη σχέση συμμετοχής στην πρωτεύουσα και δευτερεύουσα αγορά εργασίας, με τις μορφές της

οικογένειας, στη Νέα Αγγλία. Βλέπε το *Women in the Economy: A Case Study of Lynn, Massachusetts, 1760-1974*. Αδημοσίευτη διατριβή Ph.D. Heller Scholl, Brandeis, 1977). Η Baraya Weinbaum εξετάζει τώρα τη σχέση ανάμεσα στους οικογενειακούς ρόλους και τις θέσεις στην αγορά εργασίας. Βλέπε το "Redefining the Question of Revolution" *Review of Radical Political Economics*, Τομ. 9, νο 3 (Φθινόπωρο 1977), σ. 54, 78 και *The Curious Courtship of Women's Liberation and Socialism* (Boston: South End Press, 1978). Περισσότερες μελέτες για την αλληλεπίδραση του καπιταλισμού και της πατριαρχίας υπάρχουν στο Zillah Eisenstein, επιμ. *Capitalist Patriarchy and the Case for Socialist Feminism* (New York: Monthly Review Press, 1979).

43. Βλέπε Batya Weinbaum και Amy Bridges, "The Other Side of the Paycheck: Monopoly Capital and the Structure of Consumption", *Monthly Review*, τομ. 28, νο. 3 (Ιούλ.-Αύγ. 1976), σ. 88-103, για αναφορές στον καταναλωτικό ρόλο των γυναικών.

44. Για τις απόψεις της Σχολής της Φρανκφούρτης βλέπε Max Horkheimer, "Authority and the Family" στο *Critical Theory* (New York: Herder & Herder, 1972), και Frankfurt Institute of Social Research, "The Family" στο *Aspects of Sociology* (Boston: Beacon, 1972).

45. Carol Brown, "Patriarchal Capitalism and the Female Headed Family", *Social Scientist* (India), νο 40-41 (Νοέμ.-Δεκέμ. 1975), σ. 28-39.

46. Για περισσότερα στοιχεία γύρω από τη φυλετική ιεραρχία, βλέπε Stanley Greenberg, "Business Enterprise in A Racial Order", *Politics and Society*, Τομ. 6, νο 2 (1976), σ. 213-240, και Michael Burroway, *The Color of Class in the Copper Mines: From African Advancement to Zambianization* (Manchester, England: Manchester University Press, Zambia Papers vo 7, 1972).

47. Βλέπε Michael Reich, David Gordon, και Richard Edwards, "A Theory of Labor Market Segmentation", *American Economic Review*, τομ. 63, νο 2 (Μάιος 1973), σ. 359-365, και το βιβλίο που έκδοσαν *Labor Market Segmentation* (Lexington, Mass.: D.C. Heath, 1975) για μια συζήτηση της κατάτμησης της αγοράς εργασίας.

48. Βλέπε David M. Gordon, "Capitalist Efficiency and Socialist Efficiency", *Monthly Review*, Τομ. 28, νο 3 (Ιούλ.-Αύγ. 1976), σ. 19-39, για μια συζήτηση της ποιοτικής (ανάγκες κοινωνικού ελέγχου) και ποσοτικής αποτελεσματικότητας (ανάγκες συσσώρευσης).

49. Για παράδειγμα, οι εργοστασιάρχες του Milwaukee οργάνωσαν τους εργάτες στην παραγωγή, πρώτα ανάλογα με την εθνικότητά τους. Αργότερα, όμως, έμαθαν σε όλους αγγλικά, καθώς άλλαζαν η τεχνολογία και οι ανάγκες κατάλληλου κοινωνικού ελέγχου. Βλέπε Gerd Kohrman, *Industrialization, Immigrants, and Americanizers, the View from Milwaukee, 1866-1921* (Madison: The State Historical Society of Wisconsin, 1967).

50. Carol Brown, "Patriarchal Capitalism".

51. (New York: Random House, 1976).

52: Η Jean Gardiner, στο "Women's Domestic Labour" (βλέπε σημ. 10), αποσαφηνίζει τους λόγους που μετατοπίζεται ο χώρος της γυναικείας εργασίας από τη σκοπιά του κεφαλαίου. Εξετάζει τι χρειάζεται το κεφάλαιο (σε όρους επιπέδου πραγματικών ημερομισθίων, προσφοράς εργασίας και μεγέθους της αγοράς) σε διάφορες φάσεις της οικονομικής ανάπτυξης και του

επιχειρηματικού κύκλου. Υποστηρίζει ότι σε καιρούς έκρηξης ή γρήγορης ανάπτυξης είναι πιθανόν να κοινωνικοποιείται η οικιακή εργασία (ή πιο σωστά να κεφαλαιοποιείται), ως κυρίαρχη τάση, ενώ σε καιρούς ύφεσης, η οικιακή εργασία διατηρείται στην παραδοσιακή της μορφή. Στην προσπάθειά της να αποτιμήσει την τάση εξέλιξης της βρετανικής οικονομίας, όμως, η Gardiner δεν αποτιμά τις οικονομικές ανάγκες της πατριαρχίας. Σ' αυτό το άρθρο, υποστηρίζουμε ότι δεν μπορεί κανείς να αποτιμήσει σωστά την τάση εξέλιξης του οικονομικού συστήματος αν δεν υπολογίσει τόσο την πατριαρχία όσο και τον καπιταλισμό.

53. Για την αναλογία των ατόμων που ζουν σε πυρηνικές οικογένειες, βλέπε Peter Uhlenberg, "Cohort Variations in Family Life Cycle Experiences of U.S. Females", *Journal of marriage and the family*, Τομ. 36, νο 5 (Μάιος 1974), σ. 284-92. Για το ποσοστό των δεύτερων γάμων βλέπε Paul C. Glick και Arthur J. Norton, "Perspectives on the Recent Upturn in Divorce and Remarriage", *Demography*, Τομ. 10 (1974), σ. 301-14. Για τα διαζύγια και το επίπεδο εισοδήματος βλ. Arthur J. Norton και Paul C. Glick, "Marital Instability: Past, Present, and Future", *Journal of Social Issues*, Τομ. 32, νο 1 (1976), σ. 5-20. Βλέπε ακόμα Mary Jo Bane, *Here to Stay: American Families in the Twentieth Century* (New York: Basic Books, 1976).

54. Heather L. Ross και Isabel B. Sawhill, *Time of Transition: The Growth of Families Headed by Women* (Washington, D.C.: The Urban Institute, 1975).

55. Βλέπε Kathryn E. Walker και Margaret E. Woods, *Time Use: A measure of household Production of Family Goods and Services* (Washington, D.C.: American Home Economics Association, 1976).

56. Οι Richard Sennett και Johnathan Cobb στο *The Hidden Injuries of Class* (New York: Random House, 1973) εξετάζουν παρόμοια είδη ψυχολογικών φαινομένων στις ιεραρχικές σχέσεις ανάμεσα σε άνδρες στους χώρους δουλειάς.

57. Αυτό θα πρέπει να προσφέρει ενδείξεις για τις ταξικές διαφοροποιήσεις του σεξισμού που δεν μπορούν να διερευνηθούν εδώ.

58. Βλέπε John R. Seeley, κ.ά., *Crestwood Heights* (Toronto: University of Toronto Press, 1956), σ. 382-94. Ενώ η θέση των ανδρών μπορεί να χαρακτηριστεί από την "παραγωγή", αυτό δεν σημαίνει ότι η θέση των γυναικών είναι απλά "εκτός παραγωγής" - οι δουλειές των γυναικών διαμορφώνονται επίσης από το κεφάλαιο. Η μη πληρωμένη εργασία τους αποτελεί τη λύση, σε καθημερινή βάση, για την παραγωγή προς ανταλλαγή βάσει κοινωνικά προσδιορισμένων αναγκών, για την παροχή αξιών χρήσης σε καπιταλιστικές κοινωνίες (αυτό είναι το πλαίσιο της κατανάλωσης). Βλέπε Weinbaum και Bridges, "The Other Side of the Paycheck", για μια πιο ολοκληρωμένη συζήτηση αυτού του επιχειρήματος. Το γεγονός ότι οι γυναίκες παρέχουν "μόνο" αξίες χρήσης σε μια κοινωνία όπου κυριαρχούν οι αξίες ανταλλαγής, μπορεί να χρησιμοποιηθεί για την υποβάθμιση των γυναικών.

59. Lise Vogel, "The Earthly Family" (βλ. νο. 10).